

Ενημερωτικό Δελτίο
της Ένωσης Φίλων Ακροπόλεως

Εκδότης: Έβη Τουλούπα
Υπεύθυνοι έκδοσης:
Φανή Μαλλούχου-Tufano
Άννα Μαλικούρη

Καλλιτεχνική επιμέλεια:
Όλγα Σημαιοφορίδου

© ΕΝΩΣΗ ΦΙΛΩΝ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ
Μακρυγιάννη 2-4, 117 42 Αθήνα
Τηλ.: 210 9240011, Fax: 210 9249333
E-mail: efa@ath.forthnet.gr
www.acropolisfriends.gr

ISSN: 1106-6628

Φωτογραφία εξωφύλλου:
Η Σχολή των Αθηνών, Raffaello Sanzio,
Μουσεία Βατικανού

Ειδικό αφιέρωμα

*Η Αθήνα κέντρο του Πλατωνισμού
και του Νεοπλατωνισμού*

ΟΔΗΓΟΣ «ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΟ»

Ο ΠΛΑΤΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΜΙΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

Πάυλος Καλλιγός

Διευθυντής του Ευρωπαϊκού Πολιτιστικού Κέντρου Δελφών

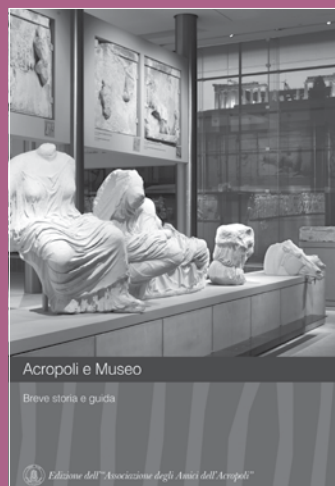
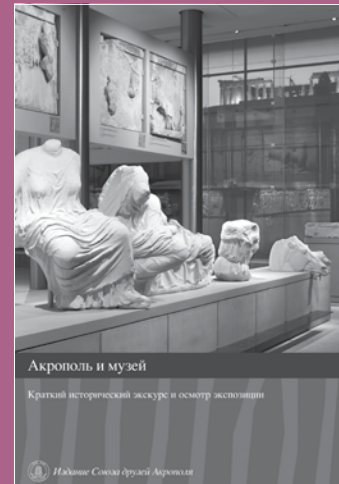
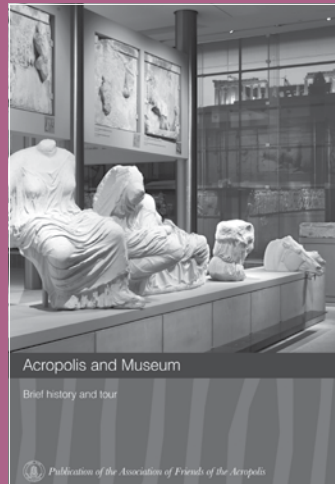
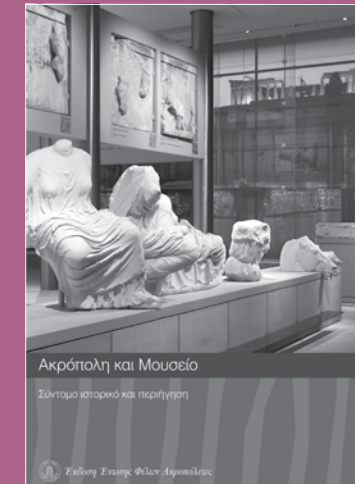

α ήθελα να ξεκινήσω κάνοντας μια διάκριση ανάμεσα στη φιλοσοφία του Πλάτωνος και σε αυτό που αντιλαμβανόμαστε σήμερα ως Πλατωνισμό. Όπως είναι γνωστό, ο Πλάτων υπήρξε ένας πολυγλωσσικός, με τα μέτρα της εποχής του, συγγραφέας ο οποίος, μέσα σε ένα διάστημα άνω των πενήντα ετών, έγραψε έναν μεγάλο αριθμό από έργα που έχουν –σχεδόν όλα τους– τη μορφή του φιλοσοφικού διαλόγου. Στους διαλόγους αυτούς ο ίδιος ο Πλάτων ουδέποτε εμφανίζεται ως ένα από τα διαλεγόμενα πρόσωπα, καθώς ο πρωταγωνιστής είναι άλλοτε ένα ιστορικό πρόσωπο –ως επί το πλείστον ο δάσκαλός του, ο Σωκράτης– και άλλοτε κάποιο γνωστό ή άγνωστο, ενίοτε ανώνυμο και ενδεχομένως πλασματικό πρόσωπο, όπως λ.χ. ο Τίμαιος, ο Ελεάτης ξένος και ο Αθηναίος ξένος. Επί πλέον, όπως είναι αναμενόμενο προκειμένου για έναν τόσο μακρόβιο, αλλά και διαρκώς σκεπτόμενο και επανεξετάζοντα τις απόψεις του συγγραφέα, οι φιλοσοφικές θεωρήσεις που προβάλλονται στα έργα αυτά διαφοροποιούνται σημαντικά από το ένα στο άλλο, ανάλογα με τη συγκυρία της συγκεκριμένης συζήτησης, αλλά και με την περίοδο της συγγραφής του προκειμένου κάθε φορά έργου, έτσι ώστε να παρατηρούνται σε αυτά σοβαρές αποκλίσεις, ή ακόμη και αντιφάσεις σε ζητήματα ενίοτε καίριας φιλοσοφικής σημασίας. Το αποτέλεσμα είναι ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο, αν όχι αδύνατον, να εξαχθεί από όλη την έκταση του πλατωνικού έργου μια απόλυτα συνεκτική και συνεπής κοσμοθεωρία χωρίς εσωτερικές παλινωδίες και ασυνέχειες, τέτοιες που να καθιστούν τη συνολική θεώρηση της φιλοσοφίας του προβληματική και, κάποιες φορές, σχεδόν ακατόρθωτη.

Από την άλλη πλευρά, ως Πλατωνισμό εννοούμε συνήθως μια προσπάθεια ανασυγκρότησης ενός συνεκτικού φιλοσοφικού συστήματος, ή τουλάχιστον μιας συγκεκριμένης φιλοσοφικής θεώρησης, που να εκτιμάται ότι αντιπροσωπεύει τις θεμελιωδέστερες τουλάχιστον από τις φιλοσοφικές διδασκαλίες τις οποίες εισήγαγε και προώθησε ο Πλάτων με το έργο του. Όπως είναι φυσικό, τέτοιες απόπειρες είχαν γίνει ήδη κατά την αρχαιότητα, και σε διαφορετικές περιόδους διαμορφώθηκαν διαφορετικές εκδοχές του Πλατωνι-

σμού, ανάλογα με τις εκτιμήσεις και τις πηγές που ήταν διαθέσιμες σχετικά με τη διδασκαλία του ιδρυτή της συγκεκριμένης παράδοσης. Οι πρώτες από αυτές έγιναν βέβαια μέσα στην ίδια τη σχολή που ίδρυσε ο Πλάτων στον χώρο της Ακαδημίας, και η οποία λειτούργησε επί αιώνες ως ο αποκλειστικός θεματοφύλακας της πλατωνικής φιλοσοφικής παράδοσης.

Η σχολή της Ακαδημίας θεωρείται γενικά ως ο εκπαιδευτικός οργανισμός με την μεγαλύτερη αίγλη και την ευρύτερη επίδραση σε όλη την αρχαιότητα. Η λειτουργία της ως χώρος φιλοσοφικής και επιστημονικής έρευνας διήρκεσε για τουλάχιστον τρεις αιώνες (περίπου από το 387 ως το 86 π.Χ.), και η επίδραση την οποία άσκησε στη σύγχρονή της, αλλά και στη μεταγενέστερη φιλοσοφική σκέψη, είναι σχεδόν αδύνατον να υπερεκτιμηθεί. Η ιστορία της Ακαδημίας θεωρείται ότι εκπροσωπεί όχι μόνο τις θεωρητικές επιδιώξεις του ιδρυτή της και των διαδόχων του, αλλά και του τρόπου με τον οποίο εκείνοι πίστευαν ότι οι απόψεις τους όφειλαν να λειτουργούν μέσα στο συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο διαμορφώθηκαν. Διότι, όπως φαίνεται, είχε σχεδιαστεί όχι μόνον ως μια σχολή φιλοσοφικής εκπαίδευσης, αλλά και ως χώρος για τη διεξαγωγή επιστημονικής έρευνας, καθώς και της διαμόρφωσης πολιτικών απόψεων που θα μπορούσαν να καθοδηγήσουν τις πολιτικές εξελίξεις στην Αθήνα, αλλά επίσης και στον ευρύτερο ελληνόφωνο κόσμο γενικότερα. Λειτουργούσε επίσης ως «δεξαμενή σκέψης» για την παροχή τεχνογνωσίας και συμβουλών πάνω σε διάφορα πρακτικής φύσεως πολιτικά και άλλα ζητήματα, αλλά και για την προώθηση σε ατομικό επίπεδο συγκεκριμένων φιλοσοφικών απόψεων σχετικά με το πώς είναι σωστό να διαγει κανείς τον ιδιωτικό και τον δημόσιο βίο του ως πολίτης. Η Ακαδημία παρήγαγε έτσι ορισμένα από τα λαμπρότερα πνεύματα σε όλους αυτούς του τομείς, τα οποία διαμόρφωσαν τις εξελίξεις στην ανθρώπινη σκέψη, ακόμη και ως τις μέρες μας. Η σπουδαιότητά της αναγνωριζόταν τόσο κατά την αρχαιότητα όσο και κατά νεότερα χρόνια, ακόμη και από εκείνους που έτυχε να μην διάκινται ευνοϊκά απέναντι στα επιτεύγματά της.

Ο οδηγός «Ακρόπολη και Μουσείο» κυκλοφορεί στο Μουσείο Ακρόπολης, στα πωλητήρια των αρχαιολογικών χώρων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών, σε βιβλιοπωλεία, στο Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας (ΜΙΕΤ) και στο Γραφείο της ΕΦΑ σε έξι γλώσσες: ελληνικά, αγγλικά, ρωσικά, γαλλικά, ιταλικά και κινεζικά

Ο ΠΛΑΤΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΜΙΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

Μολαταύτα, πολλά από τα στοιχεία που αφορούν την ιστορία, την εξέλιξη, την οργάνωση και τη λειτουργία της σχολής περιβάλλονται ως σήμερα από ασάφειες και από μυστήριο (Cherniss 1945), ενώ πολλές από τις κοινές πεποιθήσεις που υπάρχουν σχετικά με αυτήν δεν είναι παρά ευφάνταστοι μύθοι ή αλλιώς ευσεβείς εικασίες. Ακόμη και τα αρχαιολογικά ευρήματα που σχετίζονται με αυτήν είναι απογοητευτικά αμφίσημα και συγκεχυμένα. Ως και σήμερα, δεν διαθέτουμε αξιόπιστες πληροφορίες σχετικά με την ακριβή θέση της, καθώς και για τον πραγματικό χαρακτήρα των ευρημάτων που έχουν αποκαλυφθεί από τις ανασκαφικές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή της υποτιθέμενης τοποθεσίας της. Το μόνο αναμφισβήτητο εύρημα από τον χώρο, όπου ήταν εγκατεστημένη, αποκαλύφθηκε τυχαία το 1966. Πρόκειται για έναν λίθινο *ὄρον*, ο οποίος βρέθηκε *in situ*, κοντά στη συμβολή των οδών Αίμωνος και Τριπόλεως, και που, με βάση τη μορφολογία των γραμμάτων της επιγραφής του, τοποθετείται γύρω στις αρχές του πέμπτου αιώνα π.Χ., δηλαδή περίπου έναν αιώνα προτού ο Πλάτων να αρχίσει να δραστηριοποιείται στην περιοχή (εικ. 1, 2 και Caruso 2013).

Φαίνεται εκπληκτικό ότι η Ακαδημία αναφέρεται μόνο μια φορά στους πλατωνικούς διαλόγους, και αυτή εντελώς περιστασιακά, στο προοίμιο του διαλόγου *Λύσις*. Εκεί περιγράφεται απλώς ως μια από τις τοποθεσίες που συνήθιζε να επισκέπτεται ο Σωκράτης. Από την άλλη πλευρά, ο Αριστοτέλης ουδέποτε αναφέρεται στην περιοχή ως χώρο όπου διεξαγόταν οποιαδήποτε εκπαιδευτική δραστηριότητα. Οι περισσότερες από τις σχετικές πληροφορίες προέρχονται από πολύ μεταγενέστερες πηγές, όπως είναι ο Διογένης Λαέρτιος, η *Ακαδημαϊκή Ιστορία* του Φιλοδήμου, ο Νουμήνιος και οι ύστεροι Νεοπλατωνικοί, που όλοι τους αντλούν από δεύτερο ή τρίτο χέρι από παλαιότερες μαρτυρίες. Η αξιοπιστία αυτών των πηγών αποτελεί αντικείμενο οξείας διαμάχης μεταξύ των ειδικών, όμως όλοι, θαρρώ, θα συμφωνούσαν ως προς το ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, έχουμε να βασιστούμε μόνο σε πολύ αβέβαιες μαρτυρίες.

Αυτό που φαίνεται σίγουρο είναι ότι στην ευρύτερη

περιοχή του άλσους που, κατά την αρχαϊκή περίοδο ήταν αφιερωμένο στον μυθικό ήρωα Ακάδημο ή Εκάδημο, και το οποίο ήταν γνωστό με την προσωνυμία *Ακαδημεία*, ήταν στεγασμένο ένα από τα παλαιότερα δημόσια *γυμνάσια* της πόλης των Αθηνών. Όπως συνήθιζαν τότε, τούτο βρισκόταν έξω από τα τείχη της πόλης, σε απόσταση περίπου ενός μιλίου από την πύλη του Διπύλου, στα βορειοδυτικά της Αγοράς και πέρα από το φημισμένο δημόσιο νεκροταφείο της πόλης που ήταν γνωστό ως το *Δημόσιον Σῆμα*. Ο Πλάτων, ο οποίος ήταν δημότης του δήμου του Κολυτού, αναφέρεται από τον Διογένη ότι ασχολήθηκε ως νεαρός με κάποιου είδους φιλοσοφική δραστηριότητα στην περιοχή, πριν ακόμα να αποκτήσει μια ιδοκτησία στον κοντινό λόφο του Ιππίου Κολωνού. Από την άλλη πλευρά, ο Ολυμπιόδωρος, ένας Νεοπλατωνικός σχολιαστής του βου αι. μ.Χ., αναφέρει ότι ο Πλάτων κάποια στιγμή ίδρυσε τη σχολή του μέσα στο ίδιο το δημόσιο *γυμνάσιον* (*διδασκαλείον ἐν Ακαδημείᾳ συνεστήσατο*). Ο ακριβής χαρακτήρας αυτού του *διδασκαλείου* και η σχέση του με τις υπόλοιπες δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα στο γυμνάσιο, οι οποίες κανονικά περιελάμβαναν τη φυσική και στρατιωτική εκπαίδευση των εφήβων, παραμένουν αδιευκρίνιστες, ωστόσο υπάρχουν ενδείξεις ότι ένα μέρος τουλάχιστον από την εκπαιδευτική δραστηριότητα της σχολής μεταφέρθηκε εν καιρώ στον ιδιόκτητο χώρο που είχε αποκτήσει ο ίδιος ο Πλάτων στην περιοχή, ο οποίος συμπεριλάμβανε ένα μέτριου μεγέθους οίκημα (*οἰκίσκον*) και έναν επίσης μικρό κήπο (*κηπίδιον* ή *χωρίδιον*, όπως το περιγράφουν οι αρχαίες πηγές). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αιλιανού (Ποικ. Ἰστ. 3.19) εκεί περιόρισε τη δράση του ο Πλάτων κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του, όταν ο Αριστοτέλης με μια ομάδα οπαδών του τον είχε υποχρεώσει, με την επίμονη ερωτηματοθεσία τους, να εγκαταλείψει τη συνήθειά του να διδάσκει κατά μήκος του δημόσιου *περιπάτου* που συνέδεε την ιδιοκτησία του με το γυμνάσιο της Ακαδημίας.

Όπως και να έχει το πράγμα, το σε ποιον ακριβώς βαθμό η πνευματική δραστηριότητα που καλλιεργήθηκε στην περιοχή του γυμνασίου της Ακαδημίας κα-

Ο ΠΛΑΤΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΜΙΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

τά την εποχή του Πλάτωνα και των αμέσων διαδόχων του μπορεί να θεωρηθεί ότι ανταποκρινόταν σε ένα συστηματικό και οργανωμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα είναι κάτι που παραμένει αδιευκρίνιστο. Είναι αρκετά σύνηθες να θεωρείται ότι το διδακτικό *curriculum* για την εκπαίδευση των *φυλάκων* της ιδανικής πολιτείας, το οποίο παρουσιάζει ο Πλάτων στο έβδομο βιβλίο της *Πολιτείας* του, θα πρέπει να ανταποκρίνεται, σε έναν ορισμένο βαθμό τουλάχιστον, στην εκπαιδευτική πρακτική που ακολουθείτο στην Ακαδημία. Ωστόσο, τέτοιου είδους απλοϊκοί συσχετισμοί ενδέχεται να είναι παραπλανητικοί, διότι θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας, εκτός των άλλων, και τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν στην Αθήνα του 4ου αι. π.Χ. Θα πρέπει, για παράδειγμα, να αναλογιστούμε ότι η διδασκαλία της διαλεκτικής στην *Πολιτεία* αναβάλλεται, ώσπου οι νέοι που φιλοδοξούν να ασχοληθούν με αυτήν να φτάσουν στην ηλικία των τριάντα ετών, και πως ακόμα και τότε τους επιτρέπεται να εξασκηθούν σε αυτήν μόνον εφόσον περάσουν με επιτυχία ορισμένες αρκετά αυστηρές δοκιμασίες (*Πολ.* 537d). Τούτο συνδυάζεται δύσκολα με το γεγονός

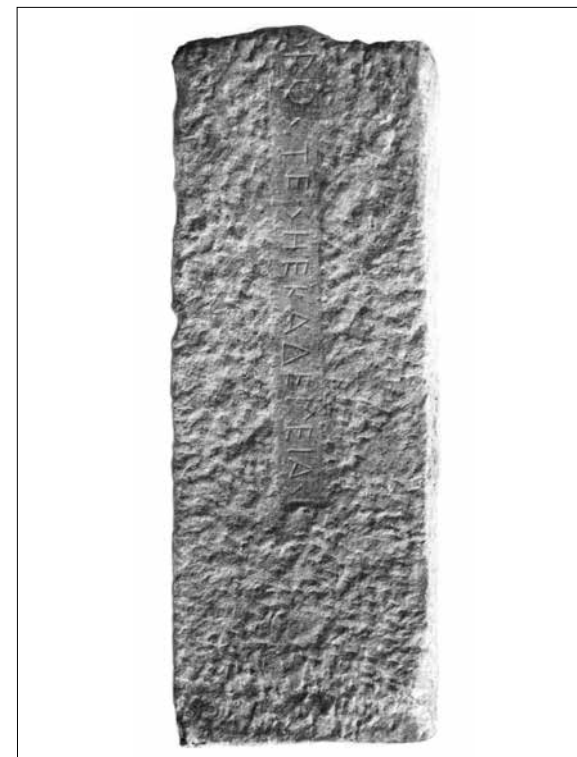
ότι ο μαθητές της Ακαδημίας αναφέρονται συνήθως στις πηγές μας (Όπως λ.χ. στον Φιλόδημο, τον Αθήναιο και στον Αιλιανό. Πρβ. [Πλάτ.], *Επινομίς* 990c4-

5) ως *νεανίσκοι*, ενώ θα ήταν εντελώς αδύνατον να εισαχθούν τέτοιου είδους περιορισμοί κατά την επιλογή των φοιτητών στο πλαίσιο ενός δημόσιου αθηναϊκού *γυμνασίου*.

Το μόνο χαρακτηριστικό της εκπαίδευσης στην Ακαδημία για το οποίο μπορούμε να είμαστε σχετικά βέβαιοι είναι η επίμονη και συστηματική χρήση της διαλεκτικής ως μεθόδου για την εισαγωγή και την κριτική επεξεργασία των διαφόρων φιλοσοφικών θέσεων που συζητούνταν μέσα σε αυτήν, και ότι οι από καθέδρας διαλέξεις αποτελούσαν μάλλον την εξαίρεση παρά τον κανόνα, ιδιαίτερα αν θεωρήσουμε ως αξιόπιστη την αύτοπτη μαρτυρία του μουσικού Αριστόξενου σχετικά με τη φημισμένη διάλεξη του Πλάτωνα *Περὶ τοῦ Ἀγαθοῦ* (Αριστόξενος, *Ἀρμονικά Στοιχεῖα*, II, 30-31). Ωστόσο, οι υπάρχουσες πληροφορίες όσον αφορά τον ακριβή χαρακτήρα της διαλεκτικής μεθόδου, που ακολουθείτο στις συναντήσεις των μελών της σχολής, παραμένουν ασαφείς μολονότι, όπως φαίνεται, αυτή ακολουθούσε αρκετά αυστηρούς και λεπτομερώς προσδιορισμένους κανόνες.¹

Σύμφωνα με μια αρκετά γνωστή ιστορία (Διογ. Λαέρτ. 3.20 και Riginos 1976,

88-9), ο Πλάτων απέκτησε την ιδιοκτησία του κοντά στο γυμνάσιο της Ακαδημίας με τα χρήματα τα οποία είχαν συγκεντρώσει οι σύντροφοί του (κυρίως, υπο-

Εικ. 1. και 2. Λίθινος ὄρος με την επιγραφή Η|ΟΡΟΣ ΤΕΣ ΗΕΚΑΔΕΜΕΙΑΣ *in situ* και σε πλευρική όψη (Αρχαιολογικόν Δελτίον 22, 1967, Β1, 46)

Ο ΠΛΑΤΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΜΙΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

θέτουμε, ο Δίων) με σκοπό να επιστρέψουν τα λύτρα, που είχε πληρώσει ο Αννίκερις ο Κυρηναίος, προκειμένου να διασώσει τον Πλάτωνα από την αγορά δούλων στη Αίγινα, όπου είχε καταλήξει μετά το ατυχές πρώτο ταξίδι του στη Σικελία. Ωστόσο, ο Αννίκερις αρνήθηκε να δεχτεί τα χρήματα, τα οποία έτσι χρησιμοποιήθηκαν για τον σκοπό που αναφέρθηκε. Η ιστορία αυτή ενδέχεται να αποτελεί ένα ακόμη στοιχείο οφειλόμενο στη μυθιστορηματική φαντασία που χαρακτηρίζει πολλές από τις αρχαίες αφηγήσεις σχετικά με τον βίο του Πλάτωνος, ωστόσο συνδυάζεται αρκετά καλά με τις υπόλοιπες ενδείξεις που έχουμε σχετικά με την ίδρυση της φιλοσοφικής σχολής στην περιοχή της Ακαδημίας γύρω στο έτος 387 π.Χ. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι διάλογοι, όπως ο *Μένων*, που υπολογίζεται ότι γράφτηκαν περίπου την ίδια περίοδο, αντικατοπτρίζουν, ως έναν βαθμό, το είδος της διδασκαλίας που λάμβανε χώρα στη σχολή, η οποία, σε αυτή την περίπτωση, θα συμπεριλάμβανε τη συστηματική αναζήτηση ορισμών, την εκπαίδευση στον χειρισμό μαθηματικών προβλημάτων, διαλεκτική επιχειρηματολογία με αφετηρία υποθετικές προκείμενες και την μεθοδική εξέταση ευρύτερα διαδεδομένων θέσεων που αφορούσαν ζητήματα πολιτικού, εκπαιδευτικού και ηθικού χαρακτήρα.

Όπως φαίνεται, ο Πλάτων εξακολούθησε να διδάσκει στην περιοχή ως το τέλος της ζωής του και στο μεταξύ η σχολή απέκτησε επαρκή οργανωτική διάρθρωση, ώστε να απαιτείται η παρουσία κάποιου που να επιτηρεί τη λειτουργία της κατά τα διαστήματα που ο επικεφαλής της απουσίαζε από την πόλη. Έτσι μαθαίνουμε, λ.χ., ότι όταν ο Αριστοτέλης ήρθε για πρώτη φορά στην Ακαδημία το 367 π.Χ., ο Εύδοξος ο Κνίδιος υπηρετούσε ως προσωρινός επιτηρητής, επειδή ο Πλάτων απουσίαζε λόγω του δεύτερου ταξιδιού του στη Σικελία (*Vita Aristotelis Marciana* 11 και *Vita Latina* 11). Μιαν αναπαράσταση της διδασκαλίας στον χώρο της Ακαδημίας κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της ίσως μας προσφέρει ένα μωσαϊκό του 1ου αι. π.Χ. από τη βίλλα του T. Siminius Stephanus στην Πομπηία, που τώρα βρίσκεται στο Αρχαιολογι-

κό Μουσείο της Νάπολης (εικ. 3). Σύμφωνα με την ερμηνεία του K. Gaiser (Gaiser 1980) σε αυτό εικονίζεται μια ομάδα έξι φιλοσόφων (στους οποίους συμπεριλαμβάνονται ο Ηρακλείδης ο Ποντικός, ο Σπεύσιππος, ο Ξενοκράτης, ο Εύδοξος ο Κνίδιος, ενδεχομένως ο Ερατοσθένης, και τέλος ο Αριστοτέλης στο δεξιό άκρο, κρατώντας ένα βιβλίο κατά την προσφιλή του συνήθεια και έτοιμος να αποχωρήσει από τη συντροφιά – και από τη σχολή) συγκεντρωμένων σε μια υπαίθρια εξέδρα να μελετούν την ουράνια σφαίρα κάτω από την καθοδήγηση του Πλάτωνος, που βρίσκεται καθισμένος στο κέντρο της παράστασης κρατώντας στο χέρι του ένα ραβδί, ενώ στο βάθος δεξιά έχουμε μιαν απεικόνιση της Ακρόπολης των Αθηνών. Μια ακόμη ένδειξη, όσον αφορά την οργάνωση της σχολής, αποτελεί το γεγονός ότι, μετά τον θάνατο του ιδρυτή της, η συνέχεια της λειτουργίας της εξασφαλίστηκε με την τακτική διαδοχή των επικεφαλής της, οι οποίοι εκλέγονταν σύμφωνα με προκαθορισμένες διαδικασίες, των οποίων η νομιμότητα αναγνωριζόταν ακόμη και από εκείνους που ήσαν ενδεχομένως δυσαρεστημένοι από τις εκάστοτε εξελίξεις, όπως λ.χ. συνέβη κατά την περίπτωση της αποτυχημένης υποψηφιότητας του Αριστοτέλη. Και μάλιστα, είμαστε σε θέση σήμερα να σχηματίσουμε έναν σχεδόν πλήρη κατάλογο όλων όσων διετέλεσαν επικεφαλής της σχολής από την εποχή του Πλάτωνος ως εκείνην του Φίλωνος του Λαρισσαίου, κατά τον 1ον αι. π.Χ. Μια τέτοια μακρά και αδιάλειπτη σειρά διαδοχής αποτελεί μοναδική περίπτωση όσον αφορά οποιονδήποτε ιδιωτικά θεσμοθετημένο οργανισμό κοσμικού χαρακτήρα στον αρχαίο κόσμο.

Μολαταύτα, γίνεται σαφές η θεσμική αυτή συνέχεια της σχολής με κανέναν τρόπο δεν σήμαινε τη σταθερή προσήλωση των μελών της σχολής σε οποιοδήποτε σταθερό σύστημα δογμάτων και παποιθήσεων. Ήδη από την αρχή του θεσμού, ο πρώτος διάδοχος του Πλάτωνος, ο ανηψιός του Σπεύσιππος, ένας αξιόλογος φιλόσοφος με δική του πρωτότυπη φιλοσοφική σκέψη, γνωρίζουμε ότι αποστασιοποιήθηκε από τη διδασκαλία του δασκάλου του σε ορισμένα καίριας σημασίας σημεία, απορρίπτοντας, μεταξύ άλλων,

Ο ΠΛΑΤΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΜΙΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

ακόμη και την ίδια την εμβληματική για τον Πλατωνισμό θεωρία των Ιδεών. Όπως φαίνεται, η πρώτη μεθοδική προσπάθεια να οργανωθεί η διδασκαλία του Πλάτωνος, έτσι ώστε να αποτελέσει ένα ολοκληρωμένο και συνεκτικό φιλοσοφικό σύστημα έγινε από τον έτερο μαθητή του, τον Ξενοκράτη, ο οποίος διαδέχθηκε τον Σπεύσιππο ως επικεφαλής της σχολής και παρέμεινε σε αυτή τη θέση για μακρύ χρονικό διάστημα, απολαμβάνοντας ταυτόχρονα μεγάλης αποδοχής από την αθηναϊκή κοινή γνώμη, καίτοι ο ίδιος ήταν μέτοικος από τη Χαλκηδόνα της Προποντίδας. Βασιζόμενος, προφανώς, σε κάποιον βαθμό, στην προφορική διδασκαλία του Πλάτωνος, ο Ξενοκράτης με το έργο του παρουσίασε μια λεπτομερώς επεξεργασμένη, αλλά και εμπλουτισμένη με στοιχεία από την πυθαγόρεια παράδοση ανασύνθεση του Πλατωνισμού, συμπεριλαμβάνοντας στη διδασκαλία του μια θεωρία περί των πρώτων αρχών, μιαν αναθεωρημένη θεωρία των Ιδεών θεμελιωμένη πάνω σε μαθηματικές βάσεις, μια σύνθετη θεωρία για τη φύση των ψυχών –στην οποία συμπεριλαμβανόταν μια ανάλυση για τη συγκρότηση και της λειτουργίας της Ψυχής του Κόσμου, καθώς και μια επεξεργασμένη δαιμονολογία– μια συναφής με αυτές τις δοξασίες κοσμολογία πάνω στις βάσεις μιας εξαιρετικά πρωτότυπης και ρηζικέλευθης γεωμετρικής ατομικής θεωρίας, και τέλος, μια λεπτομερή και ιδιαίτερα απαιτητική στις προδιαγραφές της ηθική θεωρία (Dillon 2003).

Είναι χαρακτηριστικό, και ίσως αναμενόμενο, ότι ήδη από την εποχή που τη διεύθυνση της Ακαδημίας ανέλαβε ο διάδοχος του Ξενοκράτη, ο Πολέμων, παρα-

τηρείται μια βαθμιαία μεταστροφή των ενδιαφερόντων της προς τα πιο πρακτικά ζητήματα του βίου, τα οποία είχαν απασχολήσει τον δάσκαλο του Πλάτωνος, τον Σωκράτη, και είχαν αποτυπωθεί με απαράμιλλο τρόπο στους λεγόμενους «σωκρατικούς» διαλόγους του. Είναι αξιοπρόσεκτη η πληροφορία που έχουμε ότι ο επόμενος σπουδαίος σχολάρχης της Ακαδημίας, ο Αρκεσίλαος, ήταν ο πρώτος ο οποίος ασχολήθηκε επισταμένα με τη συλλογή και την έκδοση όλων των διαλόγων του Πλάτωνος, και όχι μόνο των εκτενών εκείνων, όπως είναι η *Πολιτεία*, ο *Τίμαιος* και η τριλογία *Θεαίτητος* – *Σοφιστής* – *Πολιτικός*, πάνω στους

οποίους είχαν οικοδομηθεί οι προηγηθείσες συστηματοποιήσεις. Το αποτέλεσμα ήταν η αναβίωση του ενδιαφέροντος για τον Σωκράτη ως ηθική προσωπικότητα, αλλά και ως ακαταπόνητο εξεταστή και ελεγκτή των απόψεων που είχαν διατυπωθεί από τους συγχρόνους του, με τη σωκρατική αγνωσία – το περίφημο σωκρατικό *οὐκ οἶδα*– να προσλαμβάνει εκ νέου κυρίαρχη θέση στη φιλοσοφική έρευνα, ως το βασικό μεθοδολογικό εργαλείο κατά την αναζήτηση της αλήθειας. Έτσι η Ακαδημία εισήλθε σε μια

Εικ. 3. Μωσαϊκό από τη βίλλα του T. Siminius Stephanus στην Πομπηία (Napoli, Museo archeologico nazionale, Inv. No. 124545)

νέα φάση της, η οποία έμελλε να προσδιορίσει τη φυσιογνωμία της για τους υπόλοιπους δύο αιώνες της ύπαρξής της, τη φάση της λεγόμενης Σκεπτικής Ακαδημίας, κατά την οποία ως κύριο μέλημά της εμφανίζεται η ενδελεχής κριτική και εν τέλει η ανασκευή ή η αποδόμηση όλων των δογματικών (όπως ονομάζονταν τότε) απόψεων, οι οποίες είχαν υποστηριχθεί κατά καιρούς από τις υπόλοιπες φιλοσοφικές σχολές της ελληνιστικής περιόδου, οι οποίες είχαν εν τω μεταξύ αναπτυχθεί και ριζώσει στην πνευματική ζωή της

Ο ΠΛΑΤΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΜΙΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

πόλης, τουτέστιν του Στωικισμού, του Επικουρισμού και του Περιπάτου. Μια από τις σημαντικότερες προσωπικότητες που ανέδειξε η Ακαδημία κατά τη σκεπτικιστική της φάση ήταν ο Καρνεάδης, ο οποίος, καίτοι δεν συνέγραψε τίποτα, άφησε ανεξίτηλη τη σφραγίδα του στις εξελίξεις στον χώρο της φιλοσοφικής έρευνας για ολόκληρες γενιές μετά τον θάνατό του.

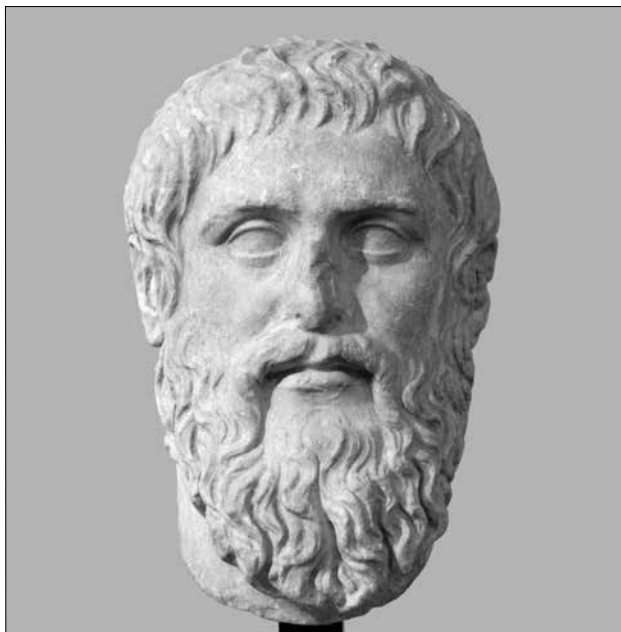
Έτσι λοιπόν, για σχεδόν τρεις αιώνες μετά από τη ίδρυσή της το 387 π.Χ., η πλατωνική Ακαδημία παρέμεινε η κοιτίδα, αλλά και ο φορέας που καθόριζε την ταυτότητα της πλατωνικής φιλοσοφίας, ο χώρος στον οποίο προσέβλεπε κανείς, εφόσον ήθελε να παρακολουθήσει την εξέλιξή της μέσα από τις έντονες φιλοσοφικές διαμάχες της ελληνιστικής περιόδου. Ευθύς εξ αρχής έγινε φανερό ότι η συνέχιση του πνεύματος της πλατωνικής διδασκαλίας δεν σήμαινε την προσήλωση σε κανενός είδους δογματικές θέσεις, ούτε καν σε συγκεκριμένες θεωρητικές κατευθύνσεις, με αποτέλεσμα, στο διάστημα αυτό, να αναπτυχθεί στο πλαίσιο της σχολής μια μεγάλη ποικιλία από διαφορετικές τοποθετήσεις απέναντι σε κεντρικά ζητήματα της μεταφυσικής, της επιστημολογίας και της ηθικής.

Απ' ό,τι φαίνεται, η εμπλοκή των Αθηνών στον Πρώτο Μιθριδατικό πόλεμο εξαιτίας της τυχοδιωκτικής πολιτικής του τυράννου Αριστίωνα, και η συνακόλουθη πολιορκία και καταστροφή μέρους της πόλης, το 86 π.Χ., από τα στρατεύματα του Ρωμαίου δικτάτορα Σύλλα, είχαν δραματικές επιπτώσεις στην κοινωνική και την πνευματική ζωή της, και οδήγησαν στη διακοπή της λειτουργίας των κυριότερων από της φιλοσοφικές σχολές που δραστηριοποιούνταν σε αυτήν, συμπεριλαμβανομένης

της Ακαδημίας. Δεν είναι ίσως τυχαίο το γεγονός ότι, σύμφωνα με τις υπάρχουσες μαρτυρίες, ο Σύλλας κατέκοψε τα δέντρα του άλσους της Ακαδημίας, προκειμένου να τα χρησιμοποιήσει ως ξυλεία για την κατασκευή των πολιορκητικών του μηχανών. Ο τελευταίος από τους σχολάρχες της σχολής, ο Φίλων ο Λαρισαίος, ο δάσκαλος του Κικέρωνα, είχε εγκαταλείψει την πόλη πριν από τα δραματικά αυτά γεγονότα και είχε καταφύγει στη Ρώμη, όπου είχε ισχυρές γνωριμίες, αφήνοντας ως τοποτηρητή του τον Χαρμάδα, τον αγαπημένο μαθητή του Καρνεάδη. Όμως η παρουσία αυτού του τελευταίου στον χώρο της Ακαδημίας αποτελούσε ήδη μακρινή ανάμνηση όταν,

λιγότερο από δέκα χρόνια αργότερα, ο Κικέρων επισκέφθηκε την περιοχή, αφήνοντάς μας, στην αρχή του πέμπτου βιβλίου του έργου του *De finibus* μια νοσταλγική αλλά και κάπως μελαγχολική περιγραφή ερημιάς και εγκατάλειψης ενός τοπίου που, μερικά χρόνια πριν, αντιβούιζε από τις φωνές των διαδόχων του Πλάτωνα (Cic., *De fin.* V, 1-4 και Glucker 1978 και Tarrant 1985). Όπως ο ίδιος ο Κικέρων σημειώνει, η επίσκεψή του αυτή, μαζί με μια ομάδα συγγενών και φίλων του, πραγματοποιή-

θηκε μετά από την παρακολούθηση μιας διάλεξης ενός άλλου διαπρεπούς Πλατωνικού δασκάλου, του Αντίохου του Ασκαλωνίτη, ο οποίος όμως δίδασκε σε ένα γυμνάσιο που βρισκόταν μέσα στην πόλη των Αθηνών, το αποκαλούμενο Πτολεμαίον. Πληροφορούμαστε στη συνέχεια ότι ο Αντίοχος είχε ιδρύσει μια δική του ξεχωριστή σχολή, την οποία ονόμαζε Αρχαία ή Πέμπτη Ακαδημία, και στο πλαίσιο της οποίας επιχειρούσε να αναβιώσει τη φιλοσοφία των πρώτων δια-

Πλάτων. Αντίγραφο πρωτομής από τον Σιλανίωνα για την Ακαδημία Αθηνών (c. 370 π.Χ.), Μουσείο Καπιτωλίου

Ο ΠΛΑΤΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΜΙΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

δόχων του Πλάτωνα, που κατά τη γνώμη του, δεν διέφερε ουσιαστικά από εκείνη των πρώιμων Περιπατητικών, αλλά ακόμη και από εκείνη των ιδρυτών της Στωικής φιλοσοφίας, επειδή θεωρούσε ότι οι όποιες φαινομενικές διαφορές τους οφειλονταν σε διαφοροποιήσεις μόνον ως προς την ορολογία που χρησιμοποιούσαν οι σχολές εκείνες.

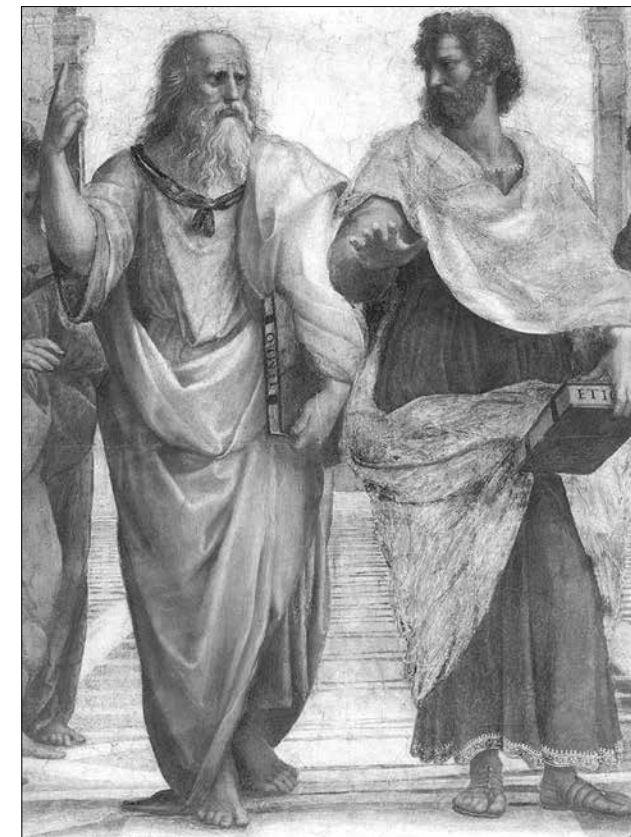
Εξαιτίας της πρωτοβουλίας του αυτής, ο Αντίοχος ήρθε σε ανοιχτή ρήξη με τους επίσημους εκπροσώπους της Πλατωνικής Ακαδημίας και ιδιαίτερα με τη σκεπτικιστική παράδοση που εκείνοι ακολουθούσαν κατά την περίοδο εκείνη. Στο πλαίσιο αυτό, προχώρησε στην αναθεώρηση της ιστορικής εξέλιξης της ίδιας της σχολής από το ξεκίνημά της ως την εποχή του. Σύμφωνα με αυτήν, η μεταστροφή προς τον Σκεπτικισμό, που συντελέστηκε κατά την εποχή του Αρκεσιλάου και ολοκληρώθηκε με τον Καρνεάδη, είχε ως συνέπεια την αποστασιοποίηση της Ακαδημαϊκής διδασκαλίας από ορισμένες βασικές αρχές της πλατωνικής φιλοσοφίας, οι οποίες μπορούσαν να ανασυσταθούν μόνο με την προσφυγή στις απηχήσεις της σε άλλες φιλοσοφικές τάσεις της περιόδου, και κυρίως σε πτυχές

της στωικής επιστημολογίας και της αριστοτελικής ηθικής θεωρίας. Έτσι, λ.χ., ο Αντίοχος επιχείρησε να αναβιώσει την πλατωνική θεωρία των Ιδεών κάτω από το φως της στωικής διδασκαλίας για τις λεγόμενες «κοινές έννοιες» ή «προλήψεις», ερμηνεύοντάς τες ως ένα είδος έμφυτων λογικών προϋποθέσεων, μέσω των οποίων η διάνοια είναι σε θέση να εκφέρει ασφαλείς

κρίσεις όσον αφορά τα πράγματα (Karamanolis 2006, 44-84 και Sedley 2012). Ωστόσο, θα αποτελούσε παρανόηση το να θεωρήσουμε τη φιλοσοφία του Αντίохου ως απλώς «εκλεκτικιστική». Διότι αντιπροσωπεύει μια μεθοδική προσπάθεια αναβίωσης και επανασυστηματοποίησης του Πλατωνισμού με βάση τις ιστορικές καταβολές του στη διδασκαλία των διαλόγων του ίδιου του Πλάτωνα αλλά και στη διδασκαλία των άμεσων διαδόχων του ως τον Πολέμωνα.

Οι επιπτώσεις της μεταστροφής αυτής στην εξέλιξη του Πλατωνισμού υπήρξαν σημαντικές. Διότι το αποφασιστικό στοιχείο για τον καθορισμό και τη συνέχιση της πλατωνικής παράδοσης δεν ήταν πια η θεσμική συνέχεια της σχολής μέσω της διαδοχής των σχολαρχών της Ακαδημίας, ούτε η απλή επεξεργασία και ανάπτυξη των μεθοδολογικών εκείνων εργαλείων, όπως η διαλεκτική, που είχαν εξασφαλίσει στη Σκεπτική Ακαδημία πρωτεύοντα ρόλο κατά τις φιλοσοφικές διαμάχες της ελληνιστικής περιόδου, αλλά ένα σύνολο βασικών δογματικών πεποιθήσεων όσον αφορά τη φύση της πραγματικότητας, του ανθρώπου και της επιστημονικής γνώσης, πάνω στο οποίο μπορούσε να οικο-

δομηθεί ένα πλήρες φιλοσοφικό σύστημα –εφάμιλλο του Στωικισμού, φέρ' ειπείν–, που να αντιστοιχεί σε μια ολοκληρωμένη θεώρηση για τον κόσμο. Είναι στην Αλεξάνδρεια που θα πρέπει να αναζητήσουμε το νήμα της εξελικτικής πορείας του Πλατωνισμού κατά την επόμενη περίοδο (Kalligas 2004, 38-43). Γνωρίζουμε άλλωστε από τον Κικέρωνα και

Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης (λεπτομέρεια από τη Σχολή των Αθηνών του Raffaello Sanzio (1509-1510), Μουσεία Βατικανού)

Ο ΠΛΑΤΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΜΙΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

από τον Πλούταρχο ότι ο Αντίοχος είχε επισκεφθεί την Αλεξάνδρεια συνοδεύοντας τον πάτρωνά του Ρωμαίο στρατηγό Λεύκιο Λούκουλλο, και ότι εκεί είχε έρθει σε επαφή με έναν όχι απόλυτα συνεκτικό κύκλο Πλατωνικών φιλοσόφων, μερικοί από τους οποίους μάλιστα βρισκόντουσαν ήδη καθ' οδόν προς τη διαμόρφωση μιας νέας, ακραίας εκδοχής νεοπυρρώνειου σκεπτικισμού, κύριος εκπρόσωπος της οποίας υπήρξε ο Αινησίδημος. Ενδείξεις που μπορούμε να αντλήσουμε από συγγραφείς που έζησαν κατ' αυτή την περίοδο στην Αλεξάνδρεια, όπως ο Φίλων ο Ιουδαίος, μας επιτρέπουν ωστόσο να παρακολουθήσουμε τη διαμόρφωση και μιας νέας δογματικής τάσης στο πλαίσιο του Πλατωνισμού, όπου στοιχεία από τη διδασκαλία άλλων σχολών, και κυρίως του Στωικισμού, εντάσσονται κάτω από τη σκέπη μιας συνολικής θεώρησης που έχει ως βάση της ορισμένα θεωρούμενα ως θεμελιώδη έργα του Πλάτωνα, και κυρίως τον *Τίμαιο*, του οποίου η κοσμογονία ερμηνευόταν πια με έναν καινοφανή τρόπο, έτσι ώστε να καταστεί συμβατή τόσο προς τις θεολογικές προκαταλήψεις, φερ' ειπείν, του Ιουδαίου στοχαστή, όσο και με τις στωικές αντιλήψεις που, όπως είδαμε, είχαν ήδη ενταχθεί στο πλαίσιο του Πλατωνισμού από τον Αντίοχο. Οι πλατωνικές Ιδέες, που σύμφωνα με τη αφήγηση του *Τιμαίου* αποτελούν το πρότυπο με βάση το οποίο ο κοσμικός Δημιουργός πραγματοποιεί το έργο του, ερμηνεύονται τώρα ως διανοήματά του που τον καθοδηγούν κατά τη δημιουργική του δραστηριότητα, χωρίς όμως να διαθέτουν δική τους αυτόνομη από εκείνον υπόσταση (Καλλιγιάς 1997, 329-41).

Μια σημαντική μορφή αυτής της περιόδου που όμως, δυστυχώς, οι μαρτυρίες μας γι' αυτήν είναι περιορισμένες και αινιγματικές, είναι ο Εύδωρος, ο οποίος, απ' ό,τι φαίνεται, έδρασε στην Αλεξάνδρεια κατά το δεύτερο μισό του 1ου αι. π.Χ. Στη διδασκαλία του διακρίνουμε μια μεθοδική προσπάθεια συστηματοποίησης της πλατωνικής διδασκαλίας πάνω σε βάσεις που αντλούνται από την (νεο-)Πυθαγόρεια παράδοση, με αποτέλεσμα την ανασυγκρότηση ενός μεγαλεπήβολου σχήματος παραγωγής της πραγματικότητας από ορισμένες θεωρούμενες ως θεμελιώδεις αρχές, ακολου-

θώντας μια μαθηματικής έμπνευσης μέθοδο οργάνωσης των διαφόρων οντολογικών επιπέδων. Στην προσπάθειά του αυτή ανασύστασης του Πλατωνισμού πάνω σε ένα σύστημα θεμελιωδών αρχών, ο Εύδωρος ανέτρεξε και χρησιμοποίησε τις μαρτυρίες που περιέχονται στα έργα του Αριστοτέλη σχετικά με την προφορική διδασκαλία του δασκάλου του, και ως εκ τούτου θεώρησε ότι ενομιμοποιείτο στο να επανεισαγάγει την πυθαγόρεια αριθμοθεωρία, μαζί ενδεχομένως με ορισμένες νεοπυθαγόρειες προεκτάσεις της, στην πλατωνική θεωρία των Ιδεών.

Η μεταστροφή αυτή προς μια περισσότερο δογματική και συστηματική εκδοχή του Πλατωνισμού εξυπηρέτούσε όμως ταυτόχρονα και ορισμένες άλλες ανάγκες, που σχετίζονται με τον καινούργιο ρόλο που εκαλείτο να παίξει η φιλοσοφική διδασκαλία μέσα στις εξελισσόμενες κοινωνικές συνθήκες της οικουμενικής πια Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Όπως είναι εμφανές ήδη από την περίπτωση του Κικέρωνα, η διδασκαλία της φιλοσοφίας απευθυνόταν όλο και περισσότερο σε ένα ευρύτερο κοινό, το οποίο ενδιαφερόταν μάλλον να ενημερωθεί για τις τρέχουσες φιλοσοφικές θεωρίες και απόψεις, και όχι να εμπλακεί μαζί τους άμεσα, κρίνοντας ή αναλύοντάς τες σε βάθος ή επεξεργαζόμενο νέες μορφές επιχειρηματολογίας. Πρόκειται για όσους παρακολουθούσαν τη δραστηριότητα των σχολών *ιστορίας* και όχι *φιλοσοφίας ένεκα*, κατά τη διατύπωση που συναντούμε αργότερα στην *Είσαγωγή* του Αλβίνου. Ένα τέτοιο κοινό ήταν φυσικό να προτιμά τη δογματική σαφήνεια και τις εύληπτες σχηματοποιήσεις, ιδιαίτερα μάλιστα αν τούτες συνοδεύονταν από καλλιέπεια, ρητορική επιδεξιότητα στην παρουσίασή τους, ή ακόμη και από κατάλληλη λογοτεχνική επένδυση που καθιστούσε το φιλοσοφικό περιεχόμενο πιο προσιτό σε όσους ήσαν αμήτοι στη στρυφνή τεχνική ορολογία.

Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα Πλατωνικών φιλοσόφων με τέτοιου είδους ρητορικές ή ευρύτερα λογοτεχνικές βλέψεις και προτιμήσεις που έδρασαν κατά τους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες θα μπορούσαν να αναφερθούν εδώ ο Πλούταρχος ο Χαιρωνεύς και ο πιθανότατα προερχόμενος από την Αλε-

Ο ΠΛΑΤΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΜΙΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

ξάνδρεια δάσκαλός του Αμμώνιος, ο Φαβωρίνος από την Αρελάτη, ο συγγραφέας των *Μεταμορφώσεων* Απουλήιος και ο διάσημος εκλαϊκευτής του Πλατωνισμού Μάξιμος ο Τύριος. Για όλους αυτούς ο Πλατωνισμός αντιπροσώπευε μια λίγο ως πολύ συνεκτική παράδοση φιλοσοφικής διδασκαλίας και σκέψης με σαφείς θεωρητικούς προσανατολισμούς και κατευθύνσεις, που προσδιορίζονταν από μια, συνήθως επιλεκτική, ανάγνωση εκείνων των πλατωνικών διαλόγων οι οποίοι θεωρούνταν ότι απηχούσαν με μεγαλύτερη πιστότητα τα κύρια δόγματα και τα πρωταρχικά μηνύματα που μπορούσαν να αντλήσουν οι σύγχρονοί τους από την πλατωνική διδασκαλία.

Παράλληλα με αυτή την τάση σχηματοποίησης και, ενίοτε, επιλεκτικής απλούστευσης του Πλατωνισμού, έτσι ώστε να μπορεί να γίνει πιο εύκολα προσιτός, και τα πορίσματά του να διαχυθούν ευρύτερα στην κοινωνία της εποχής, έγιναν και προσπάθειες κωδικοποίησης και εναρμόνισης των στοιχείων εκείνων που θεωρούνταν ότι συνθέτουν τον πυρήνα της πλατωνικής φιλοσοφίας, η οποία έτεινε να προσλάβει πια τον χαρακτήρα ενός φιλοσοφικού συστήματος, με σαφείς τοποθετήσεις όσον αφορά τα βασικά φιλοσοφικά ζητήματα, τα οποία είχαν καταστεί αντικείμενα επισταμένων συζητήσεων και διαμάχης καθ' όλη την ελληνιστική περίοδο. Αποτέλεσμα ήταν η παραγωγή διδακτικών εγχειριδίων, που είχαν ως σκοπό να παρουσιάσουν με συνοπτικό αλλά σαφή τρόπο τα βασικά εκείνα δόγματα, τα οποία θεωρούνταν ότι εκπροσωπούσαν την ουσία της πλατωνικής φιλοσοφίας. Τα έργα αυτού του τύπου προορίζονταν κυρίως για την καθοδήγηση των διδασκομένων στις διάφορες σχολές, οι οποίες άρχισαν να ξεφυτρώνουν σε πολλές πόλεις της Ρωμαϊκής επικράτειας κατά την περίοδο αυτή – όπως λ.χ. στην Αλεξάνδρεια, στη Σμύρνη, στην Πέργαμο, στην Αντιόχεια, στη Ρώμη και αλλού– και οι οποίες διευθύνονταν από προσωπικότητες που εμφανίζονταν ως Πλατωνικοί (και όχι πια ως Ακαδημαϊκοί) φιλόσοφοι, εκπροσωπώντας ιδιαίτερες, και ενίοτε ιδιόμορφες, εκδοχές αυτού που εθεωρείτο ως ο πυρήνας της πλατωνικής φιλοσοφίας. Τέτοια εγχειρίδια, που οι τίτλοι τους είναι ιδιαίτερος διαφωτιστικοί όσον

αφορά το χαρακτήρα και τις επιδιώξεις τους, έχουν φτάσει ως εμάς, με πιο αντιπροσωπευτικά την *Είσαγωγή* του Αλβίνου, το *De Platone et eius dogmate* του Απουλήιου και τον *Διδασκαλικὸν τῶν Πλάτωνος δογμάτων* του φερόμενου ως «Αλκινόου». Όπως θα περίμενε κανείς, τα έργα αυτά δεν έχουν αξιώσεις πρωτοτυπίας ή βάθους ανάλυσης, ούτε υπεισέρχονται σε ζητήματα που είναι διαμφισβητούμενα ή προβληματικά στην αντιμετώπισή τους. Μπορούσαν όμως να χρησιμοποιηθούν και ευρύτερα ως πρόσφορες εισαγωγές ή ως ενημερωτικοί «οδηγοί σπουδών» όσον αφορά το περιεχόμενο της πλατωνικής φιλοσοφίας για όσους δεν είχαν τον χρόνο ή τη διάθεση να διατρέξουν το ογκώδες και συχνά δύσβατο corpus των πλατωνικών συγγραμμάτων (Dillon 1977).

Από την άλλη πλευρά, άρχισε να παρουσιάζεται και ζήτηση, κυρίως από εκείνους που είχαν, παρ' όλα αυτά, τη διάθεση και την επιμονή να εντρυφήσουν στην ανάγνωση των ιδίων των πλατωνικών διαλόγων, για έργα τα οποία θα μπορούσαν να καταστήσουν αυτή την ανάγνωση πιο εύκολη και περισσότερο εμπεριστατωμένη, αναλύοντας συστηματικά την επιχειρηματολογία που εμπεριέχεται σε αυτούς και αναδεικνύοντας και διαφωτίζοντας το δογματικό τους περιεχόμενο. Έτσι έχουμε από την εποχή αυτή ένα σημαντικό τμήμα ενός αναλυτικού υπομνήματος στον πλατωνικό *Θεαίτητο* (Bastianini και Sedley 1995, 227-562),² το οποίο είναι οπωσδήποτε αρκετά προγενέστερο από τον πάπυρο του περίπου 150 μ.Χ. που το διασώζει. Ο συγγραφέας αυτού του έργου παραμένει άγνωστος σε εμάς, ωστόσο ξέρουμε ότι κατά την ίδια περίπου περίοδο, ο Πλατωνικός διδάσκαλος Καλβήνος Ταύρος δρούσε στην Αθήνα και στα περίχωρά της ως ιδιωτικός καθηγητής, έχοντας στον περίγυρό του έναν κύκλο από τακτικούς μαθητές στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν μελλοντικοί φιλοσοφικοί μελετητές του Πλάτωνα, αλλά και επίδοξοι ρήτορες όπως ο Aulus Gellius, ο οποίος έχει καταγράψει ποικίλα στιγμιότυπα από τη διδασκαλία του στο έργο του *Noctes Atticae*. Η ανάγκη για την ανασύνθεση ενός πλήρους φιλοσοφικού συστήματος, το οποίο να ανταποκρίνεται με επάρκεια στις πνευματικές αναζητήσεις των ανθρώ-

Ο ΠΛΑΤΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΜΙΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

πων της εποχής, κατέστη ακόμη περισσότερο επιτακτική μετά την ίδρυση, κατά το 176 μ.Χ., από τον Μάρκο Αυρήλιο στην Αθήνα, του περίφημου Διδασκαλείου, όπου, μεταξύ άλλων, εξασκούνταν η συστηματική μελέτη και διδασκαλία των τεσσάρων αναγνωριζόμενων τότε ως βασικών φιλοσοφικών κατευθύνσεων, των λεγόμενων *αἱρέσεων*, τουτέστιν του Πλατωνισμού, του Αριστοτελισμού, του Στωικισμού και του Επικουρισμού. Έχω υποστηρίξει την άποψη (Kalligas 2004, 49 σημ.49) ότι ο οργανισμός αυτός, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως το πρώτο πραγματικό «πανεπιστήμιο» της αρχαιότητας, ήταν εγκατεστημένος στον χώρο που είναι σήμερα γνωστός ως Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Η ίδια η διαρρύθμιση του κτιρίου, με τις τέσσερις ημικυκλικές «εξέδρες» στις επιμήκεις πλευρές του (εικ. 4), συνηγορεί στην ταύτιση αυτή. Η καταστροφή του κατά την εισβολή των Ερούλων στην Αθήνα το 267 μ.Χ. σήμανε και τον τερματισμό της λειτουργίας μιας από τις πολυτιμότερες παρακαταθήκες γραπτών κειμηλίων της αρχαιότητας. Ένας ανώνυμος συνεχιστής του Δίω-
νος Κασσίου (Müller 1851, 196: πρβ. Ζωναράς, *Χρον.*

XII, 26, 605) παραδίδει μια ανατριχιαστική, και συνάμα διασκεδαστική, μαρτυρία σχετικά με την τύχη των περιεχομένων στη βιβλιοθήκη βιβλίων: *τῶν Σκυθῶν ἐπὶ Κλαυδίου τὰς Ἀθήνας ἐλόντων καὶ συναγαγόντων πάντα τὰ βιβλία καὶ βουληθέντων καῦσαι, ἄλλος τις ἐν αὐτοῖς φρόνιμος εἶναι νομιζόμενος ἐκώλυσε λέγων, ὅτι περὶ ταῦτα οἱ Ῥωμαῖοι σχολάζοντες πόλεμον ἀμελοῦσι.*

Ένας από τους πρώτους κατόχους των επιδοτούμενων από το δημόσιο «εδρών» στο ίδρυμα αυτό, τους αποκαλούμενους *διαδόχους*, ήταν ο Αττικός, μια αξιόλογη μορφή του Μεσοπλατωνισμού, που τα έργα του ήσαν γνωστά στον Ευσέβιο Καισαρείας, ο οποίος μας έχει περιδώσει μερικά αξιόλογα αποσπάσματα (Places 1977). Από τούτα γίνεται εμφανές ότι κύριο μέλημα του Αττικού ήταν να οριοθετήσει με ακρίβεια το πλαίσιο της πλατωνικής δογματικής φιλοσοφίας. Παράλληλα, τούτος ασχολείται επισταμένα με την πολεμική εναντίον άλλων ανταγωνιστικών σχολών, και κυρίως του Αριστοτελισμού, τον οποίο εντοπίζει ως τον κυριότερο αντίπαλο της *πολυφελούς*, όπως την χαρακτηρίζει, πλατωνικής διδασκαλίας, και τον καταγγέλλει για την υλιστική μεταφυσική του, την επιφαινομεναλιστική ψυχολογία του και τη αδυναμία του να εξηγήσει και να περιγράψει επαρκώς την προνοητική παρέμβαση του θείου μέσα στο φυσικό σύμπαν.

Οι διάδοχοί του στη σχολή των Αθηνών, όπως λ.χ. ο Αρποκρατίων και ο Λογγίνος, συνέχισαν προς την κατεύθυνση της επεξεργασίας και του εμπλουτισμού της πλατωνικής φιλοσοφίας

με όλο και περισσότερο εξελιγμένες θεωρήσεις που παρείχαν τη δυνατότητα είτε συσχετισμού της με ποικίλες μυθολογικές και θεολογικές παραδόσεις, είτε της ενσωμάτωσης νεότερων φιλοσοφικών εργαλείων ανάλυσης της πραγματικότητας, προκειμένου να αναλύσουν και να αναπτύξουν συστηματικά τις, ενίοτε μόνον υπαινικτικά διατυπωμένες στους διαλόγους, πλατωνικές θεωρήσεις. Η προσέγγιση αυτή

Ο ΠΛΑΤΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΜΙΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

απαιτούσε την όλο και προσεκτικότερη και πιο επισταμένη ανάγνωση των πλατωνικών κειμένων, τα οποία πλέον είχαν καταστεί οι κύριοι φορείς της πλατωνικής παράδοσης και όφειλαν να αντιμετωπίζονται με περίσκεψη και σεβασμό. Είναι αυτή ακριβώς την αντιμετώπιση που καυτηρίασε ο Πλωτίνος όταν χαρακτήριζε τον Λογγίνο ως φιλόλογον, φιλόσοφον *δὲ οὐδαμῶς* (Πορφυρίου, *Περὶ τοῦ Πλωτίνου βίου καὶ τῆς τάξεως τῶν βιβλίων αὐτοῦ*, 14, 18-20).

Ωστόσο, εκ παραλλήλου με αυτή την προσηλωμένη στο γράμμα των διαλόγων προσέγγιση του Πλατωνισμού, είχε αναπτυχθεί και μια άλλη, ανταγωνιστική της τάση, η οποία αντιμετώπιζε το έργο του Πλάτωνα ως απλή ένδειξη για την ύπαρξη ενός πολύ ευρύτερου και αρχαιότερου πνευματικού ρεύματος, το οποίο μόνον εν μέρει ενδέχεται να μας αποκαλυφθεί μέσω των διαλόγων, μπορεί όμως να γίνει πληρέστερα κατανοητό αν ανατρέξει κανείς και αναλύσει ένα πλήθος από άλλες πηγές, οι οποίες παρουσιάζουν διαφορετικές, αλλά ωστόσο συμβατές και διαφωτιστικές, εκφάνσεις του. Χαρακτηριστικός εκπρόσωπος αυτής της τάσης ήταν ο Νουμίνιος

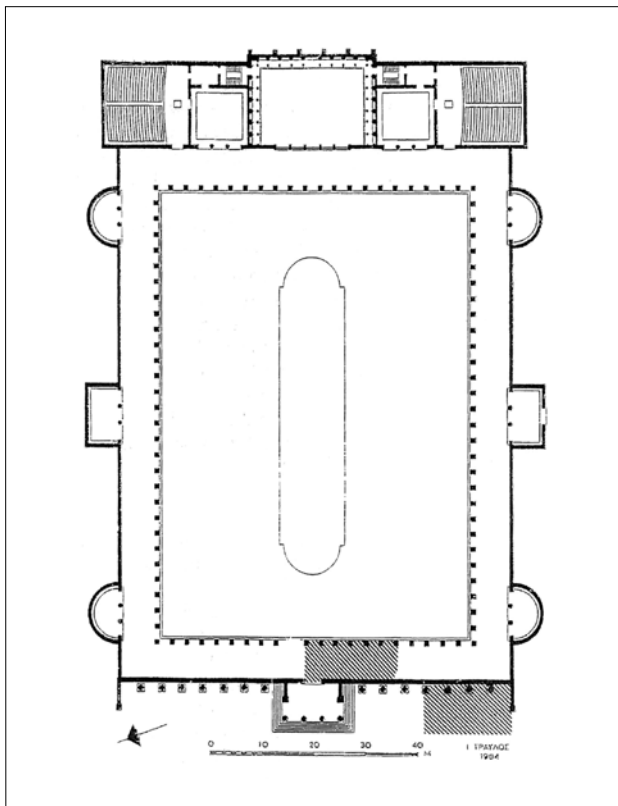
(Places 1973), ένας Νεοπυθαγόρειος φιλόσοφος που έδρασε στην Απάμεια της Συρίας προς τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., και ο οποίος επιχείρησε μιαν ανασύσταση αυτού του ενίοτε υπόγειου και αφανούς ρεύματος που, κατά τη γνώμη του, οι ρίζες του χάνονται στα βάθη του μακρινού παρελθόντος, αλλά αποτυπώσεις του μπορούν να διαγνωστούν στα λεγόμενα *βαρβαρικά νόμιμα*, δηλαδή στις μυθολογικές, θεολογικές και άλ-

λες παραδόσεις των αρχαίων μεγάλων πολιτισμών της Ανατολής, ήτοι των Περσών, των Ινδών, των Εβραίων, των Αιγυπτίων και άλλων. Στον Ελληνικό χώρο η πνευματική αυτή παράδοση είχε βρει, κατά τον Νουμίνιο, έκφραση στη διδασκαλία του Ορφέα και των Πυθαγορείων, ενώ μετεξέλιξη και συστηματοποίησή της αποτέλεσε το έργο του Πλάτωνα. Μετά από εκείνον, αυτή συνεχίστηκε από το έργο των άμεσων διαδόχων του, όμως στη συνέχεια διακόπηκε εξαιτίας της απομάκρυνσης των Ακαδημαϊκών της ελληνιστικής

περιόδου από τα δόγματα του ιδρυτή της σχολής και τη μεταστροφή τους προς την κατεύθυνση μιας άγωσης και ματαιόσπουδης ενασχόλησης με τον σκεπτικισμό, με αποτέλεσμα να χάσουν την επαφή τους με την αυθεντική διδασκαλία που αποτελούσε την πραγματική κληρονομιά του Πλατωνισμού. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι διάλογοι του Πλάτωνα έπαυαν να είναι το αποκλειστικό εχέγγυο για την αυθεντικότητα της πλατωνικής διδασκαλίας και μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν, εκ παραλλήλου με άλλες πηγές, ως απλά υποβοηθήματα στην αναζήτηση μιας βαθύτερης φιλοσοφικής θεώρησης των πραγμάτων,

η οποία εύρισκε σε αυτούς μόνο μερική και συγκαλυμμένη έκφραση.

Έτσι, έναν αιώνα περίπου αργότερα, όταν ο Πλωτίνος επιχείρησε την αναβίωση του Πλατωνισμού επί τη βάσει αρχών που ανάγονταν σε μια επανασυστηματοποίησή του με αναφορά σε διαδοχικά οντολογικά επίπεδα συγκρότησης της πραγματικότητας, τις λεγόμενες τρεις υποστάσεις του, ήταν φυσικό οι Αθη-

Εικ. 4. Η Βιβλιοθήκη του Αδριανού. (J. Travlos, Pictorial Dictionary of Ancient Athens, New York 1980, 246)

Εικ. 5. Η «Οικία Πρόκλου» κατά την ανασκαφή της (Ι. Μηλιάδης, Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας 1955, Πίν. 5)

Ο ΠΛΑΤΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΜΙΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

ναίοι ομότεχνοί του να τον κατηγορήσουν ότι αντέγραφε τις θεωρίες του Νουμήνιου, εξαιτίας της απομάκρυνσής του από την κατά γράμμα ερμηνεία των πλατωνικών διαλόγων. Παρέβλεπαν, κατ’ αυτόν τον τρόπο, τις σημαντικές διαφοροποιήσεις του από βασικά στοιχεία της διδασκαλίας του Νουμήνιου, αλλά και το γεγονός ότι με τις καινοτομικές θεωρίες του ο Πλωτίνος οδηγούσε τον Πλατωνισμό προς εντελώς καινούργιες κατευθύνσεις, για τις οποίες, πολλούς αιώνες αργότερα, επινοήθηκε ο όρος «Νεοπλατωνισμός».

Η Αθήνα αντιστάθηκε στην εισαγωγή των Νεοπλατωνικών καινοτομιών όσον αφορά την ερμηνεία των έργων του Πλάτωνα, εμμένοντας σε μια λίγο ως πολύ κατά γράμμα κατανόησή τους και αποφεύγοντας τις φιλόδοξες και υψιπετείς επαναναγνώσεις που πρότειναν στοχαστές, όπως ο Ιάμβλιχος στη σχολή του στην Συρία. Οπωσδήποτε όμως, η καταστροφή της έδρας του Διδασκαλείου κατά την εισβολή των βαρβάρων Ερούλων στην πόλη το 267 μ.Χ., συνετέλεσε στο να απωλέσει, σε έναν σημαντικό βαθμό, η Αθήνα την αίγλη της ως του θεματοφύλακα της αυθεντικής Πλατωνικής διδασκαλίας. Είναι ενδεικτικό ότι ο μετέπειτα αυτοκράτορας Ιουλιανός, ο επικληθείς Παραβάτης, ο οποίος σπούδασε στην πόλη κατά τα μέσα του τέταρτου αιώνα μ.Χ., έμεινε μάλλον απογοητευμένος από το επίπεδο και το ύψος των σπουδών εκεί, με αποτέλεσμα να καταφύγει με ανακούφιση κοντά στον θεόπνευστο, όπως τον θεωρούσε, θεουργό Μάξιμο τον Εφέσιο, προκειμένου να βρεί εκεί το αυθεντικό νόημα της πλατωνικής διδασκαλίας (Ευναπίου, *Βίοι φιλοσόφων και σοφιστῶν* VII 2, και Αθανασιάδη 2001, 68-71).

Κατά τα άλλα, υπάρχουν ελάχιστες μαρτυρίες σχετικά με τη διδασκαλία του Πλατωνισμού στην Αθήνα κατά τον 4ο αι. μ.Χ. (Saffrey και Westerink 1968, XXXV-XLVIII). Κάποιες μάλλον υπαινικτικές και αβέβαιες μαρτυρίες μας οδηγούν στην εικασία ότι ο Ιάμβλιχος ο νεώτερος (που ήταν εγγονός του Σωπάτρου του Απαμέως, του μαθητή και διαδόχου του γνωστού φιλοσόφου Ιαμβλίκου του Χαλκιδέως) είχε παίξει κάποιον ρόλο στη μεταλαμπάδευση του Νεο-

πλατωνισμού από τη Συρία στην Αθήνα προς το τέλος αυτής της περιόδου (Cameron 1967). Ωστόσο, όταν γύρω στο 400 μ.Χ. ο Συνέσιος ο Κυρηναίος επισκέφθηκε την Αθήνα για να γνωρίσει τη φημισμένη φιλοσοφική της παράδοση, δεν βρήκε σχεδόν τίποτα εκεί που να ανταποκρινόταν στις προσδοκίες του από την δοξασμένη κοιτίδα του Πλατωνισμού.³ Χρειάστηκε να καταβληθεί μεγάλη προσπάθεια, κάτω από εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες εξαιτίας του θριμβεύοντος πια Χριστιανισμού, για να αναβιώσει η μελέτη του Πλατωνισμού κατά τον 5ο αι. μ.Χ. από τους τελευταίους Νεοπλατωνικούς διαδόχους και ως το οριστικό κλείσιμο όλων των φιλοσοφικών σχολών στην πόλη κατά τον αιώνα που ακολούθησε. Κατά το διάστημα αυτό κυριαρχούν οι μορφές του Συριανού και, κυρίως, του μαθητή του Πρόκλου από τη Λυκία, οι οποίοι κατέστησαν και πάλι τη σχολή των Αθηνών εφάμιλλη με εκείνην της Αλεξάνδρειας μολοντί, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, η διδασκαλία περιοριζόταν πια σε ιδιωτικούς χώρους, κυρίως σε κατοικίες ευκατάστατων αθηναϊκών οικογενειών, οι οποίες κτίστηκαν κατά τον 5ο αιώνα στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης, στην περιοχή του ανακαινισμένου (αν και προορισμένου πια για τη διεξαγωγή πολιτικών διαβουλεύσεων) θεάτρου του Διονύσου. Ανάμεσα σε μια ομάδα από εντυπωσιακές Ρωμαϊκές βίλλες βρισκόταν μία, η οποία ανασκάφηκε το 1955 και ταυτίστηκε από τον ανασκαφέα της ως η «Οικία του Πρόκλου» (εικ. 5), ενώ τα εκεί ευρήματα εκτίθενται σήμερα στο ισόγειο του σύγχρονου Μουσείου της Ακρόπολης. Σύμφωνα με την αρχαία βιογραφία του φιλοσόφου, τούτος είχε κληρονομήσει το συγκεκριμένο οίκημα από τους προκατόχους του Πλούταρχο τον Αθηναίο και Συριανό (Μαρίνου, *Πρόκλος* 29 και Karivieri 1994, 115-39, Widberg 2017, 15-18).

Κάπως πιο απομονωμένη και περικλειστη είναι η κείμενη στη βόρεια κλιτυ τού λόφου του Αρείου Πάγου «Οικία C», η οποία έχει ταυτιστεί από την Π. Αθανασιάδη (Athanassiadi 1999, 343-47) ως η κατοικία και η έδρα διδασκαλίας του τελευταίου σχολάρχη της Νεοπλατωνικής σχολής των Αθηνών Δαμάσκιου, πριν από την κατάληψη του χώρου από τις εκκλησιαστικές

Ο ΠΛΑΤΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΜΙΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

αρχές κατά την εποχή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού. Τότε, ως αποτέλεσμα της διαβόητης νομοθετικής ρύθμισης του 529, η οποία απαγόρευε την εξάσκηση φιλοσοφικής διδασκαλίας στην πόλη της Αθήνας (Μαλάλας, *Χρονογραφία* XVIII, 451: *ὁ αὐτὸς βασιλεὺς θεσπίσας πρόσταξιν ἔπεμψεν ἐν Ἀθηναίς, κελεύσας μηδὲνα διδάσκειν φιλοσοφίαν...*), οι τελευταίοι εν ενεργεία Πλατωνικοί φιλόσοφοι της πόλης Δαμάσκιος, Σιμπλίκιος, Ευλάμιος, Πρισκιανός, Ερμείας, Διογένης και Ισίδωρος αποφάσισαν να μεταναστεύσουν στη μακρινή Περσία προς αναζήτηση καλύτερων συνθηκών για τη συνέχιση του έργου τους, κοντά στον φιλομαθή –σύμφωνα με μια φήμη που έμελλε να αποδειχθεί παραπλανητική– Σασσανίδη βασιλιά Χοσρόη (Αγαθίας II, 30-31 και Cameron 1969 και Blumenthal 1978). Φαίνεται όμως ότι οι λόγοι για την οριστική διακοπή των εργασιών της σχολής, εκτός από εκπαιδευτικής φύσεως (Hallström 1994, 141-60), ήταν και οικονομικοί, κυρίως εξαιτίας των επανειλημμένων δημιουργιών των λεγόμενων «διαδοχικών», τουτέστιν των περιουσιακών στοιχείων και προσόδων που ως τότε αποτελούσαν το κεφάλαιο διαχείρισης που περνούσε στα χέρια του εκάστοτε σχολάρχη (Ολυμπόδωρος, *Εἰς τὸν Πλάτωνα Ἀλκιβιάδην* 141 και Westerink 1990, 329-31). Με αυτή τη μεθόδευση η κεντρική εξουσία κατόρθωσε τελικά να υποσκάψει μέχρι τελικής εξαντλήσεως τα όποια αποθέματα επέτρεπαν την ανεξάρτητη λειτουργία της, και έτσι να οδηγήσει στην οριστική κατάργηση μιας παράδοσης ελεύθερου φιλοσοφικού στοχασμού, η οποία είχε διατηρηθεί, μέσα από αντίξοες πολλές φορές συνθήκες, για περισσότερα από εννιακόσια χρόνια.

Σημειώσεις

1. Ιδιαίτερα διασκεδαστική είναι η μαρτυρία που μας παρέχει ένα απόσπασμα από ένα έργο ενός σύγχρονου του Πλάτωνα κωμικού ποιητή, όπου διακωμωδεύεται η διαιρετική διαλεκτική μέθοδος, η οποία μας είναι γνωστή από ύστερους πλατωνικούς διαλόγους, όπως ο *Σοφιστής* και ο *Πολιτικός*:

A: Τι κάνουν ο Πλάτων, ο Σπεύσιπος και ο Μενέδημος, με ποιους κάνουν τώρα παρέα; Ποιες είναι οι ασχολίες τους και ποια είναι τα θέματα που εξετάζουν; Πες μου το, μα τη Γη, με σύνεση, αν καταλαβαίνεις τίποτε από αυτά.
B: Ξέρω, και μπορώ να σου πω γι’ αυτά με σαφήνεια. Κατά την περίοδο των Παναθηναίων, είδα στο γυμνάσιο της Ακαδημείας μια μεγάλη ομάδα από νεαρούς, και άκουσα εκεί πράγματα εξωφρενικά και παράλογα. Διότι έδιναν ορισμούς για τα φυσικά όντα, διακρίνοντας τον τρόπο που ζουν τα ζώα, καθώς επίσης τη φύση των δέντρων και τα γένη των λαχανικών. Και μέσα σε όλα αυτά, εξέταζαν την κολοκύθα, λέγοντας σε ποιο γένος υπάγεται.

A: Και πώς ακριβώς όρισαν εκείνο το φυτό, και σε ποιο γένος είπαν ότι ανήκει; Πες μου το, αν κατάλαβες.
B: Στην αρχή, όλοι τους στέκονταν αμίλητοι. Κατόπιν προσήλωσαν την προσοχή τους, έσκυψαν για πολλή ώρα από πάνω του και σκεφτόντουσαν. Και τότε, ξαφνικά, ενώ οι άλλοι νεαροί ήταν ακόμα σκυμμένοι και προβληματισμένοι, κάποιος είπε πως είναι ένα «στρογγυλό λαχανικό». Άλλος τότε είπε «χόρτο», άλλος «δέντρο». Και όταν τα άκουσε αυτά ένας γιατρός που είχε έρθει από τη Σικελία, τους κατηγόρησε ότι λένε φλυαρίες.

A: Τότε εκείνοι οργίστηκαν, και του έβαλαν τις φωνές ότι τους χλευάζει; Διότι σε παρόμοιες συνάξεις είναι σύνηθες να γίνονται τέτοια πράγματα.
B: Οι νεαροί δεν έδωσαν καθόλου σημασία. Και ο Πλάτων, που ήταν παρών, τους μίλησε ήρεμα και τους παρότρυνε να μην απαντήσουν. Κατόπιν τους προέτρεψε να αρχίσουν και πάλι να δίνουν ορισμούς, σε ποιο γένος υπάγεται η κολοκύθα. Οπότε εκείνοι άρχισαν και πάλι τις υποδιαίρεσεις. (Επικράτης, απ. 10 (11), Kassel–Austin = Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, *Ἐπιτ.* II, 59d, Εὐστράτιος, *Εἰς Ἰλιάδα* 864.31).

2. Είναι ενδεικτικό πως στο κείμενο του υπομνήματος ο όρος *Ακαδημεικός* χρησιμοποιείται στο 54.39-43, για να δηλωθεί μια σκεπτικιστική τοποθέτηση, ενώ ο όρος *Πλατωνικός* προκειμένου γενικότερα για όσους ασχολούνται με την ερμηνεία του Πλάτωνα: βλ. 2.11-2 και το απ. D.

3. Με βάση τη μαρτυρία από μια επιστολή του Συνεσίου, γραμμένη κατά τη διάρκεια αυτής της επίσκεψής του στην Αθήνα (Συνεσ., *Επιστ.* 136), έχω υποστηρίξει αλλού ότι, κατά την περίοδο αυτή, η εκεί διδασκαλία του Πλατωνι-

Ο ΠΛΑΤΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΜΙΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

σμού, ο οποίος είχε αρχίσει να προσλαμβάνει έντονα νεο-πλατωνικά-τελετουργικά χαρακτηριστικά, επικεντρωνόταν κυρίως στην περιοχή του αρχαίου δήμου του Αναργυρούντος (της σημερινής Βάρης), όπου και το γνωστό σπήλαιο το αφιερωμένο στον Πάνα και στις Νύμφες, έχοντας ως βασικούς εκφραστές τον Πλούταρχο τον Αθηναίο και την κόρη του Ασκληπιγένεια. Ο Πλούταρχος εμφανίζεται επίσης ως αναθέτης του ανδριάντα του ύπαρχου Ερκουλίου, ο οποίος είχε συνδράμει στην επισκευή της Βιβλιοθήκης του Αδριανού (Χωρέμη - Τιγγινάγκα 2008, 127-8, σημ. 4 και 17).

Βιβλιογραφία

Αθανασιάδη Π., *Ιουλιανός: Μια βιογραφία*, Αθήνα 2001.
Athanassiadi P. (edit.), *Damascius, The Philosophical History*, Athens 1999, 343-7.
Bastianini G.& Sedley D.N. στο *Corpus dei Papiri Filosofici Greci e Latini*, Parte III, Firenze 1995, 227-562.
Blumenthal H.J., «529 and its Sequel: What happened to the Academy?», *Byzantion* 48 (1978), 369-85.
Cameron A., «Iamblichus at Athens», *Athenaeum* 45 (1967), 143-53.
Cameron A., «The Last Days of the Academy at Athens», *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 195 (1969), 7-29
Caruso A., *Academia: Archeologia di una scuola filosofica ad Atene da Platone a Proclo (387 a.C. – 485 d.C.)*, Paestum 2013.
Cherniss H., *The Riddle of the Early Academy*, Berkeley, CA 1945.
Dillon J., *The Middle Platonists: A Study of Platonism, 80 B.C. to A.D. 220*, London 1977,
Dillon J., *The Heirs of Plato: A Study of the Old Academy (347-274 B.C.)*, Oxford 2003.
Gaiser K., *Ein Philosophenmosaik in Neapel*, Heidelberg (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philos.-Hist. Klasse, 2) 1980,
Glucker J., *Antiochus and the Late Academy*, Göttingen 1978.
Hallström G. af, «The Closing of the Neoplatonic School

in A.D. 529: An Additional Aspect», στο P. Castrén (ed.), *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens, A.D. 267-529*, Helsinki 1994, 141-60.

Καλλιγιάς Π., «Οι Ιδέες ως εννοήματα του Δημιουργού: Μια Μεσοπλατωνική ερμηνεία του *Τιμαίου*», *Δευκαλίων* 15 (1997), 329-41.

Kalligas P., «Platonism in Athens during the First Two Centuries AD: An Overview», *Rhizai* 2 (2004), 38-43.

Karamanolis G., *Plato and Aristotle in Agreement?*, Oxford 2006.

Karivieri A., «The ‘House of Proclus’ on the Southern Slope of the Acropolis: A Contribution», στο P. Castrén (ed.), *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens, A.D. 267-529*, Helsinki 1994, 115-39.

Müller C., *Fragmenta Historicorum Graecorum* IV, Paris 1851, 196: πρβ. Ζωναράς, *Χρον.* XII 26, 605.

Places É. des, *Numenius, Fragments*, Paris 1973.

Places É. des, *Atticus, Fragments*, Paris 1977.

Riginos A.S., *Platonica: The Anecdotes Concerning the Life and Writings of Plato*, Leiden 1976.

Saffrey H.D.& Westerink L.G., *Proclus Theologie Platonicienne*, Paris 1968 ff.

Sedley D. (ed.), *The Philosophy of Antiochus*, Cambridge 2012.

Tarrant H., *Scepticism or Platonism? The Philosophy of the Fourth Academy*, Cambridge 1985.

Westerink L.G., «The Alexandrian Commentators and the Introductions to their Commentaries», στο R. Sorabji (ed.), *Aristotle Transformed: The Ancient Commentators and their Influence*, Ithaca, N.Y. 1990, 329-31.

Wildberg C., «Proclus of Athens: A Life», στο P. d’Hoine & M. Martijn (eds.), *All from One: A Guide to Proclus*, Oxford 2017, 15-18.

Χωρέμη-Σπετσιέρη Α. – Τιγγινάγκα Ι., «Η Βιβλιοθήκη του Αδριανού στην Αθήνα. Τα ανασκαφικά δεδομένα», στο Σ. Βλίζος (επιμ.), *Η Αθήνα κατά την Ρωμαϊκή Εποχή*, Αθήνα 2008, 115-29.

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΠΙΑ

Ελένη Σπ. Μπάνου, Δρ Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλεως Αθηνών

Κλειώ Τσόγκα, Αρχαιολόγος Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλεως Αθηνών

4ος αι. μ.Χ. άνοιξε μία νέα εποχή στην παγκόσμια ιστορία. Το 311 με έδικτο του αυτοκράτορα Γαλερίου (305-311) ο χριστιανισμός αναγνωρίστηκε ως νόμιμη θρησκεία (*religio licita*), το 313 μ.Χ. με το περίφημο «έδικτον των Μεδιολάνων» των Κωνσταντίνου Α΄ του Μεγάλου (306-337) και Λικινίου (308-324) καθιερώθηκε η ανεξιθρησκία, ενώ με τα διατάγματα των ετών 380 και 381 του Θεοδοσίου Α΄ (379-395) ο χριστιανισμός διακηρύχθηκε ως η μόνη πολιτογραφημένη θρησκεία εντός της αυτοκρατορίας των Ρωμαίων. Σταδιακά διακόπηκαν οι δεσμοί με τις αρχαίες θρησκείες. Αυτό αποτέλεσε πλήγμα εναντίον όλου του αρχαίου κόσμου, όχι μόνο του ελληνικού, καθώς με τον θρησκευτικό συγκρητισμό πολλές ασιατικές και αιγυπτιακές θεότητες είχαν διεισδύσει στο ελληνικό πάνθεον κατά τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια. Η εύνοια των αυτοκρατόρων προς τον χριστιανισμό επέτρεψε μέχρι τα τέλη του 7ου αιώνα να έχει συντελεσθεί σχεδόν πλήρης εκχριστιανισμός όλου του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους και πολλών άλλων περιοχών της Βαλκανικής και της νότιας Ευρώπης. Παρά ταύτα, η πόλη των Αθηνών με την ένδοξη και βαθειά ριζωμένη παράδοση στη φιλοσοφία αντιστάθηκε σθεναρά στην ανερχόμενη φιλοσοφική θεολογία από νωρίς: όταν ο Απόστολος Παύλος έφθασε στην πόλη της Παλλάδος το 51 μ.Χ. και μίλησε στον Άρειο Πάγο, οι Αθηναίοι τον αντιμετώπισαν με σκεπτικισμό λέγοντας «ακουσόμεθά σου πάλιν περί τούτου» (Πράξεις Αποστόλων 17, 16-34). Η πορεία των φιλοσοφικών σχολών χάρις στον φιλελληνισμό ρωμαίων αξιωματούχων και αυτοκρατόρων και τη γενικότερη ανοχή για τις αρχαίες θρησκείες στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους υπήρξε *κατά το μάλλον ή ήττον* ομαλή μέχρι και τις αρχές του 6ου αιώνα, συγκεκριμένα το 529 μ.Χ., όταν με διάταγμα του αυτοκράτορα Ιουστινιανού απαγορεύτηκε η διδασκαλία της φιλοσοφίας στην Αθήνα.

Εξετάζοντας αναλυτικότερα τα γεγονότα, ο 2ος αιώνας μ.Χ. υπήρξε περίοδος άνθησης της Αθήνας ως αποτέλεσμα της ευμενούς πολιτικής του φιλέλληνα αυτοκράτορα Αδριανού (117-138), στο πλαίσιο της οποίας η πόλη κοσμήθηκε με νέα κτήρια, διατηρή-

θηκαν οι θεομοί και η περί την φιλοσοφία κίνηση και αναπτύχθηκε το πολιτιστικό κίνημα της Δεύτερης Σοφιστικής. Την εποχή αυτή ιδρύθηκε «ο θρόνος των Αθηνών», δηλαδή η θεσμοθετημένη από τον αθηναϊκό δήμο έδρα ρητορικής, για την οποία η πόλη είχε την αποκλειστική δικαιοδοσία, αναλαμβάνοντας την διαδικασία και οικονομική επιβάρυνση της επιλογής του εκάστοτε υποψηφίου σοφιστή. Πρώτος ο Λολλιανός ο Εφέσιος κατέλαβε τον αθηναϊκό θρόνο, ο οποίος επιπλέον ήταν κάτοχος των αξιωμάτων του *Στρατηγού επί των Όπλων*, που την εποχή αυτή σχετιζόταν με το θεμελιώδες ζήτημα του επισιτισμού της πόλης, και του *Πρωτάνεως* (Φιλόστρατος, *Βίοι σοφιστών*, 526). Ο Λολλιανός τιμήθηκε για τη δράση του από την πόλη με ανδριάντα στην αγορά (*IGII/III*2, 4211).

Στο 2ο βιβλίο του έργου *Βίοι σοφιστών*, γραμμένο τη δεκαετία του 230 μ.Χ., που αποτελεί την πιο σημαντική πηγή για την πνευματική, κοινωνική και πολιτική ιστορία της Αθήνας μεταξύ του 2ου και 3ου αι.μ.Χ., ο Φιλόστρατος ξεκινά με τη βιογραφία του Ηρώδη του Αττικού. Ο αριστοκράτης, ευεργέτης, πολιτικός άνδρας, φιλόσοφος και σοφιστής Ηρώδης Αττικός (101-178) υπήρξε πρωταγωνιστής της αθηναϊκής ζωής κατά το δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ. και άσκησε μεγάλη επιρροή στους εφήβους και νέους της πόλης, οι οποίοι συνέρρεαν στις επαύλεις του, στον Μαραθώνα και την Κηφισιά, για να ακούσουν τους λόγους του (Φιλόστρατος, *Βίοι σοφιστών*, 562). Την εποχή αυτή αναδύθηκε ο τύπος του φιλοσόφου-σοφιστή, με έντονη συμμετοχή στον πολιτικό βίο της πόλης.

Μεταξύ των ετών 173-174 μ.Χ. θεσμοθετήθηκε από τον στωικό φιλόσοφο-αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο (161-181) η αυτοκρατορική έδρα ρητορικής και λίγο αργότερα, πιθανώς κατά την επίσημη επίσκεψή του στην Αθήνα το 176 μ.Χ., οι αυτοκρατορικές έδρες φιλοσοφίας για τους πλατωνικούς, επικούρειους, περιπατητικούς και στωικούς φιλοσόφους (Λουκιανός, *Εννοίχος*, III), με υψηλές αμοιβές στους κατόχους τους. Οι πρωτοβουλίες αυτές εντάσσονται στο πλαίσιο του αυτοκρατορικού ευεργετισμού αλλά και του ελέγχου της διδασκαλίας της ρητορικής. Ωστόσο, από τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ., εποχή της Δυναστείας των

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ

Σεβήρων (193-235 μ.Χ.), παρατηρήθηκε σταδιακά απεμπλοκή της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον έλεγχο των αθηναίων ρητοροδιδασκάλων, εξαιτίας των οικονομικών κινδύνων που επέφερε στο κράτος η απαλλαγή από τους φόρους και τις λειτουργίες των πλούσιων σοφιστών (Di Branco 2017, 32-33, 43). Διακόπηκαν τόσο η χρηματοδότηση των αυτοκρατορικών εδρών όσο και η φοροαπαλλαγή των κατόχων τους, με αποτέλεσμα την παύση του θεσμού των αθηναϊκών θρόνων. Τελευταίος κάτοχος της αυτοκρατορικής έδρας το διάστημα 213-220 μ.Χ. ήταν ο σοφιστής Φιλίσκος, ο οποίος απήτησε, χάρις στο αξίωμα, την απαλλαγή του από τις *λειτουργίες*, προκαλώντας την σφοδρή αντίδραση του αυτοκράτορα Καρακάλλα (Φιλόστρατος, *Βίοι σοφιστών*, 623). Κατά τη διάρκεια του 4ου αιώνα οι αθηναϊκές έδρες σοφιστικής ελέγχονταν και χρηματοδοτούνταν από τις τοπικές αρχές της πόλης, χωρίς να εκλείπουν οι παρεμβάσεις από πλευράς των αυτοκρατόρων (όπως π.χ. στην περίπτωση του χαρισματικού σχολάρχη, «θείου ανδρός» Προαιρέσιου, ο οποίος κέρδισε την εύνοια του αυτοκράτορα Κώνσταντος). Η διαδικασία αυτή ρυθμίστηκε με συγκεκριμένα μέτρα το 362, με νόμο του αυτοκράτορα Ιουλιανού (*CTh*, XIII 3,5).

Στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. η Αθήνα ήταν μια μικρή πόλη 25.000 κατοίκων. Ο νέος, περιορισμένης έκτασης, οχυρωματικός περίβολος, που κατασκευάστηκε μετά την επιδρομή των Ερούλων (267 μ.Χ.), επί αυτοκράτορος Πρόβου (267-282), με την οικονομική συνεισφορά ανδρών, όπως ο έπαρχος Ιλλυριός, αποτελούσε καταφύγιο των πολιτών σε περιπτώσεις νέων επιδρομών. Οι κάτοικοι ασχολούνταν με την ελαιοκαλλιέργεια, τη μελισσοκομία και την παραγωγή λύχνων. Οι τεράστιες γαιοκτησίες της παραδοσιακής τάξης των αθηναίων αριστοκρατών, που αποτελούσαν τη βάση της αθηναϊκής οικονομίας μέχρι τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., είχαν δώσει τη θέση τους στην εκπαιδευτική δραστηριότητα των σχολών και οι σοφιστές δάσκαλοι αποτελούσαν τη νέα ισχυρή τάξη της πόλης (Di Branco 2017, 98. Watts 2006, 38-47, 80-87).

Μεγάλος αριθμός νέων κυρίως από τις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας συνέρρεε στην Αθήνα για

να φοιτήσει στις σχολές ρητορικής και φιλοσοφίας, ώστε να γίνει μέτοχος της κλασικής παιδείας που θεωρείτο μέσο εξύψωσης του ανθρώπου «πάνω από την κοινή μάζα της ανθρωπότητας» (Brown 1998, 36) και να γνωρίσει από κοντά τα αξιόλογα μνημεία της κλασικής εποχής. Στο κείμενο της *Expositio totius mundi et gentium*, ενός «καταλόγου της οικουμένης» που γράφτηκε το 359 αναφέρεται: «Η Αθήνα έχει κέντρα υψηλής εκπαίδευσης καθώς και αρχαία ιστορικά μνημεία, όπως και κάτι αξιολογότατο, την Ακρόπολη, όπου χάρη στο πλήθος των αγαλμάτων είναι εξάισιο να βλέπει κανείς αυτό που λένε πόλεμο των αρχαίων». Στις σχολές της Αθήνας οι νέοι, ειδωλολάτρες και χριστιανοί αδιακρίτως, διδάσκονταν από τους φιλοσόφους και σοφιστές γραμματική, ρητορική και φιλοσοφία. Στα μέσα του 4ου αιώνα συναντήθηκαν στην Αθήνα ως νεαροί φοιτητές οι χριστιανοί Βασίλειος από την Καισάρεια της Καππαδοκίας και Γρηγόριος Ναζιανζηνός, μετέπειτα πατέρες της χριστιανικής εκκλησίας, καθώς και ο μετέπειτα αυτοκράτορας Ιουλιανός, γνωστός και ως Αποστάτης. Οι δύο πρώτοι υπήρξαν μαθητές στη σχολή του Ιουλιανού του Καππαδόκη, την εποχή που σχολάρχης ήταν ο αρμένιος σοφιστής Προαιρέσιος. Ο αυτοκράτορας Ιουλιανός είχε προσχωρήσει από νωρίς στα διδάγματα των Νεοπλατωνικών και επειδή δεν συμβαθούσε τον Προαιρέσιο, ο οποίος είχε ονομαστεί από τον αυτοκράτορα Κώνστα Στρατοπεδάρχης και «περνούσε για χριστιανός» (*Ευνάπιον Βίοι*, 493), όταν έγινε αυτοκράτορας (361-3) κάλεσε τον φίλο του νεοπλατωνικό Ιμέριο από την Αντιόχεια και τον όρισε γραμματέα της αθηναϊκής σχολής.

Περί τα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ. ιδρύθηκε στην πόλη από τον σοφιστή Πλούταρχο (350-431/4), γιο του ιεροφάντου Νεστορίου και ιερέα του Ασκληπιού, η Νεοπλατωνική σχολή (Μίλτων 1978, 328-331, 336-7). Ο Νεοπλατωνισμός αντιπροσωπεύει το τελευταίο κίνημα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και απηχούσε μία γενικότερη διάθεση της εποχής για στροφή στις παραδόσεις και την φιλοσοφία της κλασικής περιόδου. Αναπτύχθηκε τον 3ο αιώνα στην Αλεξάνδρεια και εξαπλώθηκε στην Ρώμη, Πέργαμο, Συρία και Αθήνα και δεν σταμάτησε ούτε όταν έκλεισε η σχολή

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ

των Αθηνών, αλλά συντηρήθηκε ένα ακόμα αιώνα μέχρι το 640, όταν η Αίγυπτος κατακτήθηκε από τους Άραβες. Αποτελούσε ανανέωση του Πλατωνισμού και προσπαθούσε να ανταποκριθεί στο θεμελιακό αίτημα της εποχής για λύτρωση της ψυχής, να εμπνεύσει μία νέα ενατένιση και στάση ζωής ταυτίζοντας εν πολλοίς την ύλη με το κακό, διδάσκοντας τον αναχωρητισμό και τον ασκητικό τρόπο ζωής. Ουσιαστικά διαμορφώθηκε ένα νέο φιλοσοφικό κίνημα που δομήθηκε γύρω από δύο πόλους, τον θεωρητικό και τον πρακτικό. Οι οπαδοί της φιλοσοφίας αυτής δέχονταν ως υπέρτατη οντολογική αρχή το *Έν*, το «υπερούσιον», και ως προορισμό του ανθρώπου την ανύψωση της ψυχής στο *Έν* δια του εναρέτου βίου.

Ιδρυτής της νέας πλατωνικής φιλοσοφίας υπήρξε ο Αμμόνιος Σακκάς από την Αλεξάνδρεια, από χριστιανούς γονείς και για τον λόγο αυτό στην φιλοσοφία του εισχωρούσαν χριστιανικά στοιχεία, όπως η ελεύθερη βούληση. Αλλά ο σπουδαιότερος εκπρόσωπος του Νεοπλατωνισμού ήταν ο περίφημος Πλωτίνος από την Αίγυπτο, πολυμαθέστατος, μελίχιος, ασκητικός με ιδιαίτερη ακτινοβολία. Στο θεωρητικό του σύστημα κεντρικό στοιχείο είναι οι τρεις υποστάσεις του όντος α) το *Έν*, αυθύπαρκτο και τέλειο, β) ο *νοῦς* που ερμηνεύει τον αισθητό, φυσικό κόσμο και γ) η *ψυχή* που αποτελείται από θεϊκή ουσία. Η τριαδική διαίρεση, πολύ χαρακτηριστική στις ανατολικές φιλοσοφίες, εκφράζει την προσπάθεια να εξομαλυνθεί η αντίθεση ανάμεσα στην πολυθεΐα και τα μονοθεϊστικά δόγματα, εξελίσσεται παράλληλα προς την χριστιανική τριαδικότητα του θείου, την οποία ως ένα βαθμό επηρεάζει. Τον Πλωτίνο απασχολεί εντόνως το θέμα της ψυχής και συγγράφει το έργο «Περί αθανασίας της ψυχής». Κατά τον φιλόσοφο η ψυχή είναι παρούσα σε όλες τις βαθμίδες της ζωής και είναι δημιουργός του φυσικού κόσμου. Επειδή ασπαζόταν την ορφική διδασκαλία για την μετενσωμάτωση, κατ' αυτόν η ψυχή δεν χάνεται ως σκιά στον Άδη αλλά τελειοποιείται με διαδοχικές μετενσωματώσεις. Επιπροσθέτως ο Πλωτίνος πίστευε ότι όλα τα όντα προέρχονται από το *Ένα*, το μοναδικό όν, ανακαλώντας τα μονιστικά αξιώματα του Ηρακλείτου και του Παρμενίδη. Η τελική μυστική ένωση των

πολλών με το *Έν* πραγματώνεται με την άνοδο της ψυχής στον νοητό κόσμο, «όταν όμως η ψυχή βλέπει εντός της όχι δια της εκστάσεως αλλά δια της ελλόγου καθάρσεως». Πρόκειται για σύστημα μυστικιστικής φιλοσοφίας και όχι θρησκευτικής, αφού ο Πλωτίνος δεν προτείνει συγκεκριμένο προσωπικό θεό.

Οι διάδοχοι του Πλωτίνου ισχυρίζονταν ότι ο Πυθαγόρας, ο Παρμενίδης, ο Εμπεδοκλής, ο Αριστοτέλης και οι άλλοι μεγάλοι φιλόσοφοι της αρχαιότητας συμφωνούσαν ουσιαστικά με τον Πλάτωνα. Υποστήριζαν ότι οι διαφορές ανάμεσα στους διακεκριμένους προκατόχους τους ήταν κυρίως ζήτημα γλώσσας και μορφής εκφράσεως μάλλον παρά ουσίας, στην οποία συμφωνούσαν. Σημαντικό ρόλο στην πραγμάτωση της Νεοπλατωνικής θεωρίας είχε η τέλεση μυστικιστικών ιεροτελεστιών και απόκρυφων πράξεων, με τη βοήθεια μυστικών δυνάμεων που υπάρχουν σε ορισμένους λίθους, φυτά και ζώα. Μετά τον Πλωτίνο ηγετικά στελέχη αυτής της φιλοσοφικής σχολής υπήρξαν ο Πορφύριος ο Τύριος (232-301/6), μαθητής του που επιμελήθηκε κριτικά και δημοσίευσε τις «Εννεάδες» και ο μαθητής του Πορφυρίου Ιάμβλιχος (250-326) από τη Χαλκίδα της Κοίλης Συρίας, «ένας θεολόγος που φιλοσοφούσε», αφού ανήγαγε το τριαδικό σχήμα ως βασικό κριτήριο για να ερμηνεύσει κάθε οντότητα. Στην Αθήνα μετά τον θάνατο του Πλουτάρχου το 431 (ή το 433/4) την σχολαρχία ανέλαβε ο Συριανός από την Αλεξάνδρεια, ακολούθησε ο Πρόκλος (411-485) κατά το διάστημα 437/8-485 και κατόπιν ο Μαρίνος, ο Ισίδωρος και ο Ηγίας, ενώ η σειρά των πεφωτισμένων σοφιστών της σχολής ολοκληρώθηκε με τον Δαμάσκιο (περ. 458-533), σχολάρχη έως το 529 μ.Χ. Η σταδιακή απεμπλοκή του κράτους από το εκπαιδευτικό σύστημα των σχολών της Αθήνας, που καταγράφηκε τον 3ο αιώνα, είχε ως αποτέλεσμα την έκρηξη των φοιτητικών ταραχών και τη γέννηση του *αττικού νόμου*. Όπως συνάγεται από τις περιγραφές του Γρηγορίου Ναζιανζηνού (Γρηγ. Ναζ., *Λόγοι*, XLIII 15 κ. εξ.), του Ευνάπιου (*Βίοι σοφιστών*, 485), του Λιβάνιου (Λιβάν., *Βίος ή περί της εαυτού τύχης*, 21) και του Ολυμπιόδωρου (Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, LXXX 60a-b), ο νόμος αυτός αφορούσε στο «σύνολο των τελετουρ-

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

γίων μύησης στις οποίες υποβάλλονταν οι νέοι σπουδαστές κατά την άφιξή τους στην Αθήνα, τελετές που σηματοδοτούσαν την είσοδό τους στην φοιτητική ζωή» (Di Branco 2017, 82-91. Watts 2006, 38-64.) Από τις αρχές του 4ου αιώνα και για διάστημα ενός περίπου αιώνα η Αθήνα είχε καταστεί το «θέατρο» ταραχών μεταξύ των φοιτητών των πλέον διάσημων σοφιστών, οι οποίοι προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να οδηγήσουν τους νεοφερμένους φοιτητές στη σχολή του δασκάλου τους, γεγονός που συνεπαγόταν αύξηση της επιρροής και της πολιτικής ισχύος του σοφιστή δασκάλου και βεβαίως οικονομικά οφέλη. Οι ταραχές αυτές συχνά ήταν τόσο εκτεταμένες και βίαιες, ώστε καθιστούσαν αδύνατη τη διεξαγωγή μαθημάτων σε δημόσιους χώρους και προκαλούσαν την παρέμβαση των ρωμαϊκών αρχών.

Μετά τις καταστροφές που σημειώθηκαν στην Αθήνα από τους σεισμούς του β' μισού του 4ου αιώνα και από τους Βησιγόθους του Αλάρικου (396 μ.Χ.), κατά τον 5ο αι. καταγράφηκε έντονη οικοδομική δραστηριότητα σε ολόκληρη την πόλη. Ανεγέρθηκαν δημόσια οικοδομήματα, όπως το λεγόμενο «Παλάτι των Γιγάντων» στην Αγορά, ανοικοδομήθηκαν κεντρικά τμήματα της πόλης, όπως η Πλατεία οδός που συνέδεε την Αρχαία με τη Ρωμαϊκή Αγορά, η οποία κοσμήθηκε με νέα διπλή καθ' ύψος ιωνική κιονοστοιχία, χτίστηκαν λουτρά και υδραγωγεία, επισκευάστηκε το θέατρο του Διονύσου, το οποίο κοσμήθηκε με ένα νέο βήμα ομιλιών, αφιέρωμα του άρχοντα Φαίδρου (IGII/III2, 5021) και αναστηλώθηκε και αναδιοργανώθηκε η Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Στην ανοικοδόμηση συνέβαλε ο Ερκούλιος (Franz 1988, 63-68, Castrén 1994, 1-14), έπαρχος πραιτορίου του Ιλλυρικού μεταξύ των ετών 408-410, ο οποίος για την προσφορά του στην πόλη τιμήθηκε με ένα άγαλμα υπερφυσικών διαστάσεων στην είσοδο της Βιβλιοθήκης Αδριανού, αφιέρωμα του σοφιστή Πλουτάρχου (IG2 II/III, 4224). Την περίοδο 425-450 μ.Χ. στο αίθριο της Βιβλιοθήκης Αδριανού κατασκευάστηκε το Τετράκογχο, κατά μια άποψη κτήριο διδασκαλίας και αναγνωστήριο. Εν τω μεταξύ τα νέφη για το μέλλον των εθνικών σχολών είχαν αρχίσει να συγκεντρώνονται στην πρωτεύ-

ουσα του κράτους Κωνσταντινούπολη. Το έδικοτο του Θεοδοσίου Β' το 425 (CTh, XIV 9,1) σηματοδότησε μια νέα φάση αυτοκρατορικής δραστηριοποίησης για τον κοινωνικό έλεγχο των φοιτητών και των ρητοροδιδασκάλων: «Ο αυτοκράτορας, αντίθετα με τους προκατόχους του, δεν περιορίστηκε στην έκδοση κατασταλτικών και περιοριστικών διαταγμάτων αναφορικά με τους μη επιτετραμένους διδασκάλους (*magistri non ad probati*), τα οποία τις περισσότερες φορές παρέμεναν άνευ ισχύος, αλλά ίδρυσε μια αυτοκρατορική σχολή στην Κωνσταντινούπολη, που περιελάμβανε έδρες ρητορικής, γραμματικής, φιλοσοφίας και νομικών επιστημών». Το κρατικό αυτό πανεπιστήμιο της Κων/πολης, όπου η διδασκαλία ήταν δημόσια υπό τον έλεγχο του αυτοκράτορα και του έπαρχου της πόλης, πολύ σύντομα έγινε το μοναδικό πανεπιστήμιο της Βυζαντινής Ανατολής, αντικαθιστώντας αυτά των Αθηνών, Αλεξάνδρειας και Βηρυτού. Το αθηναϊκό εκπαιδευτικό σύστημα δέχτηκε βαρύ πλήγμα, με άμεσο αντίκτυπο τόσο στις οικονομικές δομές όσο και στον πολεοδομικό ιστό της πόλης (Di Branco 2017, 182-4). Η έλλειψη αναφορών για τον Αττικό νόμο στην διήγηση του Μαρίνου, η οποία αναφέρεται στα γεγονότα του έτους 430/1, αποτελεί μια επιπλέον μαρτυρία για την κρίση του αθηναϊκού εκπαιδευτικού συστήματος λίγα χρόνια μετά την ίδρυση του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης. Σύμφωνα με τον Δαμάσκιο (*Βίος Ισιδώρου*, αρ. 102) (Athanassiadi 1999, 246), την εποχή του προκατόχου του στην έδρα της Νεοπλατωνικής σχολής Ισιδώρου, η σχολή χρηματοδοτείτο από δωρεές και κληροδοτήματα ευκατάστατων ιδιωτών, όπως του αθηναίου συγκλητικού Θεαγένη, καθώς είχαν διακοπεί οι πρόσοδοι από τη δραστηριότητα των σχολών (Di Branco 2017, 184, 228. Hällström 1994, 143). Η νομοθεσία των χρόνων 481-484 περιλάμβανε σειρά κατασταλτικών μέτρων για την θρησκεία των εθνικών σε όλη την επικράτεια, τα οποία αποδίδονται, μεταξύ άλλων, στην συνομωσία του στρατηγού Ίλλου κατά του αυτοκράτορα Ζήνωνα το 484 μ.Χ. Ως βασικός ιδεολόγος της συνομωσίας φέρεται ο αιγύπτιος Παμπρέπιος (440-488), ο οποίος από το 473 υπήρξε μαθητής της αθηναϊκής Νεοπλατωνικής σχολής και

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

κάτοχος της δημοτικής έδρας διδασκαλίας, ωστόσο το 476 ήρθε σε ρήξη με τον πανίσχυρο συγκλητικό Θεαγένη και κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη. Με τις μαντείες του συμμετείχε ενεργά στην αποτυχημένη συνωμοσία κατά του αυτοκράτορα, μαζί με πολλούς διανοούμενους οπαδούς της παραδοσιακής θρησκείας και είχε τραγικό τέλος (Watts 2017, 220-226). Στο κλίμα αυτό εντάσσεται η προσωρινή εξορία του Πρόκλου στη Μικρά Ασία (Μαρίνου, *Βίος Πρόκλου*, 15) και κυρίως η καταστροφή του Ασκληπιείου, ιερού του προστάτη θεού των αθηναίων νεοπλατωνικών, από τις πρώτες εκδηλώσεις χριστιανικής βίας στην Αθήνα (Di Branco 2017, 221, 258-262).

Τέλος, το 529 μ.Χ., εκδόθηκε το έδικοτο του αυτοκράτορα Ιουστινιανού (527-565), με το οποίο απαγορεύτηκε η διδασκαλία της φιλοσοφίας και του δικαίου στην Αθήνα. Στο 18ο βιβλίο της *Χρονογραφίας* του ιστορικού Ιωάννη Μαλάλα, τη μοναδική πηγή που διαθέτουμε για το γεγονός αυτό, αφιερώνεται μια μόνο παράγραφος στην απαγόρευση να διδάσκεται η φιλοσοφία στην Αθήνα και να ερμηνεύονται οι νόμοι («ό αὐτός βασιλεὺς θεσπίσας πρόσταξιν ἔπεμψεν ἐν Ἀθήναις, κελεύσας μηδένα διδάσκειν φιλοσοφίαν μήτε νόμιμα ἐξηγεῖσθαι...»). Μαλάλας, *Χρονογραφία*, βιβλίο 18). Ο Ιουστινιανός επιχείρησε να αναδιοργανώσει την οικονομία και τους θεσμούς του κράτους και να αποκαταστήσει τα όρια της Ρωμαϊκής Οικουμένης. Στο πλαίσιο αυτό κωδικοποιήθηκαν οι ισχύοντες ρωμαϊκοί νόμοι και εκδόθηκαν νέοι στα ελληνικά (*Νεαρές*), ενισχύθηκε ο χριστιανισμός εις βάρος των άλλων θρησκειών (Ιουδαϊσμού, ειδωλολατρίας) και λήφθηκαν κατασταλτικά μέτρα κατά των αιρετικών, με στόχο την ενότητα της Εκκλησίας. Η απαγόρευση της φιλοσοφίας στην Αθήνα ερμηνεύεται ως εξάντληση οποιασδήποτε ανοχής προς τη φιλοσοφική θεώρηση της Νεοπλατωνικής σχολής των Αθηνών, η οποία ήταν βαθιά συνδεδεμένη με την πολιτική και νομική θεωρητική σκέψη. Επιπλέον, η σχολή αποτελούσε προπύργιο της παλαιάς θρησκείας και υποστηριζόταν από την παραδοσιακή μερίδα της αθηναϊκής άρχουσας τάξης, η οποία αντιτίθετο στη νέα εποχή (Hällström 1994, 142-160, Di Branco 2017, 262-8, Watts 2006, 128-142).

Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα

Τα Γυμνάσια της Αθήνας, κατεχοχίν χώροι άσκησης του σώματος από τον 6ο αι. π.Χ., είχαν εξελιχθεί σε πνευματικά κέντρα όπου λάμβαναν χώρα συζητήσεις και διαλέξεις με φιλοσοφικό και άλλο περιεχόμενο. Ωστόσο, έως τα τέλη του 3ου αι. μ.Χ., είχε λήξει η δραστηριότητα των μεγάλων γυμνασίων της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου (Ακαδημία, Λύκειο, Κυνόσαργες, Πτολεμαίων) και οι εγκαταστάσεις τους είχαν εγκαταλειφθεί ή είχαν αλλάξει χρήση (Caruso 2013, 65-106, 121-125, 188-190). Μόνο το Διογέναιο γυμνάσιο των ελληνιστικών χρόνων, το οποίο εξυπηρετούσε τη σωματική και στρατιωτική άσκηση των αθηναίων εφήβων αλλά καταστράφηκε τον 3ο αι. μ.Χ., εικάζεται πως οικοδομήθηκε εκ νέου κατά τον 5ο αιώνα για να εξυπηρετήσει την απλή άσκηση των νέων (Franz 1988, 61).

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των συγγραφέων της εποχής, από τον 4ο αιώνα πολλοί σοφιστές μετέτρεπαν τις ιδιωτικές αστικές επαύλεις τους σε εκπαιδευτήρια. Οι σχολές αυτές είχαν αίθουσες διδασκαλίας κατά τα πρότυπα των δημοσίων θεάτρων, ήταν διακοσμημένες με αγάλματα, όπως οι ναοί και ορισμένες διέθεταν ιδιωτική βιβλιοθήκη, κατά τα πρότυπα των μεγάλων Γυμνασίων. Μέσα στο ασφαλές περιβάλλον των ιδιωτικών σχολών οι αθηναίοι σοφιστές και φιλόσοφοι δίδασκαν, έναντι υψηλής αμοιβής, τους πολυάριθμους φοιτητές που έρχονταν στην πόλη, οι οποίοι συνήθως διέμεναν στις οικίες αυτές. Στα μέρη αυτά «εκπαιδευόταν η ρωμαϊκή άρχουσα τάξη» και «διαμορφώνονταν οι κοινές θεμελιακές αξίες της αυτοσυνείδησης και πολιτισμικής ταυτότητας των πολιτών» (Di Branco 2017, 76). Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή της αθηναϊκής οικίας του σοφιστή Ιουλιανού από την Καππαδοκία, ρητοροδιδασκάλου την περίοδο 330-340 με μεγάλη επιρροή στην αθηναϊκή κοινωνία, όπως μας παραδίδεται από τον σοφιστή Ευνάπιο που μαθήτευσε στη σχολή του: «Ο συγγραφέας είδε ο ίδιος την οικία του Ιουλιανού στην Αθήνα. Αν και ήταν λιτή και ταπεινή, ωστόσο απέπνεε το άρωμα του Ερμή και των Μουσών, τόσο πολύ έμοιαζε με ιερό. Την οικία αυτή κληροδότησε στον Προαιρέσιο. Εκεί υπήρχαν αγάλματα των μαθη-

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ

τών που περισσότερο είχε θαυμάσει και υπήρχε και ένας θεατρικός χώρος, όλος μαρμαρινός, που μόνο στο μέγεθος διέφερε από τα δημόσια θέατρα. Γιατί εκείνο τον καιρό τόσο εχθρικό ήταν το κλίμα στην Αθήνα ανάμεσα στους πολίτες και τους σπουδαστές, λες και η πόλη μετά τους αρχαίους πολέμους περιέκλειε εντός των τειχών τον κίνδυνο της διχόνοιας, ώστε κανείς από τους σοφιστές δεν κατέβαινε στο κέντρο για να συζητήσει δημόσια αλλά έδιναν διαλέξεις στα θέατρα των οικιών τους ιδιωτικά και συνομιλούσαν με τους σπουδαστές τους. Έτσι δεν διακινδύνευαν τη ζωή τους αλλά ανταγωνίζονταν για την επιβράβευση και τη φήμη της ευφράδειάς τους» (Ευνάπιου, *Βίοι Σοφιστών*, 483).

Η αρχαιολογική έρευνα αναζήτησε τα κατάλοιπα των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων ανάμεσα στις εκτεταμένες, πολυτελείς επαύλεις που οικοδομήθηκαν κατά τον 4ο και 5ο αιώνα στην Αθήνα εντός της επισκευασμένης παλαιάς οχύρωσης και συγκεκριμένα στο ανατολικό προάστιο (Ζαχαριάδου 2008, 153-166) (εικ. 1), στο νοτιανατολικό τμήμα της πόλης νοτίως της Ακροπόλεως (Μπρούσκαρη 2002, 62-75) (εικ. 2), αλλά και νοτίως της Αρχαίας Αγοράς (Franz 1988, 16-48, 82-92) (εικ. 3). Οι επαύλεις βρίσκονταν συνήθως δίπλα σε κεντρικούς οδικούς άξονες και σχετίζονταν με βαλανεία, τα οποία άλλοτε εντάσσονταν στην έπαυλη και άλλοτε αποτελούσαν αυτοτελή συγκροτήματα, δημόσιου ή ιδιωτικού

χαρακτήρα (Travlos 1971, 180-1 (Balaneia), εικ. 221. Χαραμή 2013, 337-340).

Επιχειρώντας να προσδιορίσουμε τα στοιχεία που θα μπορούσαν να προσδώσουν σε μια αστική αθηναϊκή έπαυλη τον χαρακτήρα ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου, διακρίνουμε τα παρακάτω χαρακτηριστικά:

1. Περιελάμβαναν μια τουλάχιστον αψιδωτή αίθουσα, δηλαδή έναν ευρύχωρο ορθογώνιο χώρο με ημικυκλική την μια (στενή) πλευρά, που βρισκόταν στην σημαντικότερη πτέρυγα της οικίας και είχε συνήθως είσοδο από την κεντρική αυλή. Η αψιδωτή αίθουσα, κοινό χαρακτηριστικό των επαύλεων της Ύστερης Αρχαιότητας σε πολλές επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας τόσο στην Ανατολή όσο και στην Δύση, θα μπορούσε να χρησιμοποιείται, ανάλογα με τις περιστάσεις, άλλοτε ως τρικλίνιο, για την οργάνωση των επίσημων γευμάτων του ιδιοκτήτη και άλλοτε ως αίθουσα διδασκαλίας, καθώς διέθετε ικανό χώρο για τη διδασκαλία μιας ομάδας φοιτητών κατ' οίκον. Στις αίθουσες αυτές αναγνωρίστηκαν (Franz 1988, 44-47) τα «ιδιωτικά θέατρα», σύμφωνα με την περιγραφή του Ευνάπιου.

Όπως προκύπτει από τα αρχαιολογικά ευρήματα και τις παραστάσεις ψηφιδωτών δαπέδων και τοιχογραφιών της ύστερης ρωμαϊκής εποχής, τα τρικλίνια ήταν ημικυκλικοί αλλά και ορθογώνιοι χώροι. Ο βασικός

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ

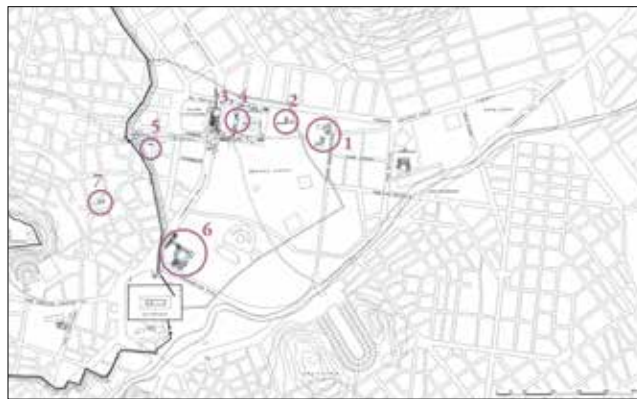
τους εξοπλισμός (εικ. 4) συνίστατο: α) σε ένα ημικυκλικό κάθισμα αποτελούμενο από μεμονωμένες κλίνες που συνήθως καλύπτονταν με υφάσματα. Το κάθισμα αυτό είχε ως απαραίτητο εξοπλισμό ένα κυλινδρικό μαξιλάρι, το *στιβάδιον*, στο οποίο οι παριστάμενοι ακουμπούσαν τον αριστερό αγκώνα, ενώ έτρωγαν ή συζητούσαν και β) σε ένα λίθινο τραπέζι «σίγμα», όπως λεγόταν στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο, το οποίο στο ημικυκλικό τμήμα έφερε περιμετρικά ανυψωμένο πλαίσιο, άλλοτε πιο στενό και απλό και άλλοτε πλατύ, με βαθύνσεις (εικ. 5). Από την ευθύγραμμη πλευρά του τραπεζιού πραγματοποιείτο το σερβίρισμα των εδεσμάτων. Από την παρουσία του σε οικίες ιδιωτών επιβεβαιώνεται η χρήση του σε συμπόσια από οπαδούς της παλαιάς θρησκείας. Συνηθίζονταν ωστόσο και σε ιδιωτικές συνεστιάσεις και θρησκευτικές τελετές οπαδών της νέας θρησκείας. Ο φορητός χαρακτήρας του εξοπλισμού των τρικλινίων έδινε την δυνατότητα το κάθισμα με την τράπεζα να μεταφέρονται το καλοκαίρι στο δροσερό αίθριο της οικίας, ώστε τα γεύματα να είναι πιο ευχάριστα (Akerstrom - Hougén 1974, 105-107, 116-117, Sodini 1984, 341-397).

2. Διέθεταν ιδιωτικό ιερό, αφιερωμένο σε θεότητες που λατρεύονταν από τους σοφιστές της εποχής, όπως η Ίσιδα και η Μητέρα των Θεών-Κυβέλη. Η λατρεία της Μητρός των Θεών, η οποία προσέφερε ψυχική κάθαρση και ελπίδες περί σωτηρίας, ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στην Αττική μέχρι τις αρχές του 5ου αι. μ.Χ. μεταξύ των υψηλών αξιωματούχων και των διανοουμένων, όπως οι αναφερόμενοι στους ταυροβολι-

κούς βωμούς από το Χαλάνδρι (386-7 μ.Χ.) *λαμπρότατος* Μουσώνιος και μύστης Αρχέλεως (αρ. ευρ. ΕΑΜ 1746, 1747). Την εποχή αυτή η μητρική λατρεία δεν αφορούσε πλέον το πολιτικό σώμα και ασκείτο κυρίως σε ιδιωτικά ιερά με ιεροπραξίες, οι οποίες αναπτύσσονταν πολλές φορές σε βάρος των δημόσιων τελετών (Μπούγια, 2008, 207-229). Η λατρεία της αιγυπτιακής θεάς Ίσιδος, η οποία είχε εισαχθεί στην Αττική τον 4ο αι. π.Χ. από Αιγύπτιους εμπόρους που ήταν εγκατεστημένοι στον Πειραιά, στεγάστηκε στους ρωμαϊκούς

χρόνους σε δημόσιο ιερό στην Αθήνα. Η διάδοσή της αποδίδεται στον πνευματικό και παρηγορητικό της χαρακτήρα, στις υποσχέσεις για σωτηρία, μετά θάνατον ζωή και αθανασία, αλλά και στην ισότιμη συμμετοχή των γυναικών, ακόμη και των δούλων, στις ιεροτελεστίες (Πωλογιώργη 2008, 126-134). Έως και τον 4ο αιώνα η οικιακή λατρεία έπαιζε σημαντικό ρόλο για τον πληθυσμό, ώσπου το 391 μ.Χ. με διάταγμα του αυτοκράτορα Θεοδοσίου θεωρείται ότι επιβλήθηκε η διάλυση των ιδιωτικών λατρευτικών χώρων, καθώς κρίθηκε ότι ευνοούσαν την ειδωλολατρία σε

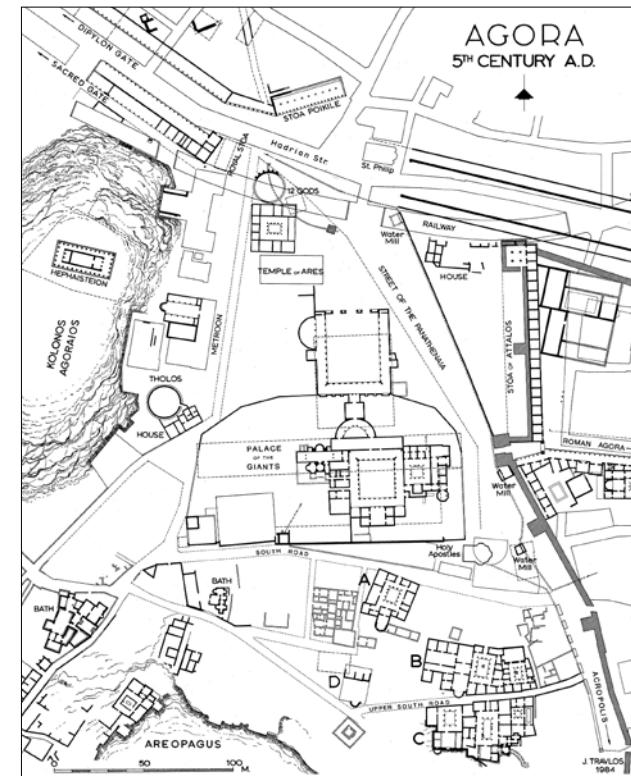
βάρος της οριστικής επικράτησης του Χριστιανισμού. 3. Είχαν πλούσια εσωτερική διακόσμηση με ψηφιδωτά δάπεδα και τοιχογραφίες και διέθεταν σημαντική συλλογή γλυπτών, όπως αγάλματα θεών και πορτραίτα αυτοκρατόρων, φιλοσόφων, ποιητών και ιδιωτών. Η θεματολογία των γλυπτών τους ήταν εμπνευσμένη από τον εικονογραφικό κύκλο του θρησκευτικού συγκρητισμού της Νεοπλατωνικής φιλοσοφίας (Karivieri 1994, 131-132). Τα γλυπτά αυτά διακοσμούσαν τις

Εικ. 1. Επαύλεις της Ύστερης Αρχαιότητας στο ανατολικό τμήμα της Αθήνας. Σχεδιαστικό αρχείο ΕΦΑΠ Αθηνών. 1. Έπαυλη στην περιοχή της Προεδρικής Φρουράς, 2. Έπαυλη στον Εθνικό κήπο, 3. Οικοδόμημα με τραπεζοσκήμη δεξαμενή στο δυτικό προαύλιο της Βουλής των Ελλήνων, 4. Οικοδόμημα με επιμήκεις τοίχους στο δυτικό προαύλιο της Βουλής των Ελλήνων, 5. Έπαυλη στην οδό Νίκης και Απόλλωνος, 6. Μεγάλο οικοδόμημα βορείως του Ολυμπίου (στην περιοχή του Ζαπτείου), 7. Έπαυλη στην οδό Κέκροπος 7-9

Εικ. 2. Επαύλεις της Ύστερης Αρχαιότητας νοτίως της Ακροπόλεως. Σχεδιαστικό αρχείο ΕΦΑΠ Αθηνών. 1. «Οικία Πρόκλου», 2. Έπαυλη στην οδό Διονυσίου Αρεοπαγίτου, 3. Έπαυλη στην οδό Διονυσίου Αρεοπαγίτου και Προπυλαίων, 4. Οικοδόμημα Ζ, 5. Οικία στην οδό Μακρυγιάννη 19-21, 6. Οικία στην οδό Αθ. Διάκου και Συγγρού

Εικ. 3. Οι επαύλεις Α, Β, C, D νοτίως της Αρχαίας Αγοράς («φιλοσοφικές σχολές»). Σχεδιαστικό Αρχείο ΑΣΚΣΑ

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

αίθουσες ακροάσεων και τους χώρους υποδοχής των οικιών, όπως τα περιστύλια, τα τρικλίνια, τα γραφεία, τις βιβλιοθήκες και τους κήπους. Σε ιδιαίτερους χώρους έστηναν προτομές φιλοσόφων και ποιητών πάνω σε ερμαϊκές στήλες.

4. Συμπεριελάμβαναν αυτόνομο λουτρό ή βρίσκονταν κοντά σε λουτρικό συγκρότημα για την εξυπηρέτηση των πολυάριθμων επισκεπτών και φοιτητών τους, σύμφωνα με τις συνήθειες της ύστερης ρωμαϊκής εποχής.

Αθηναϊκές επαύλεις της ύστερης Αρχαιότητας

Ας δούμε μερικά παραδείγματα αθηναϊκών επαύλεων της εποχής αυτής.

I. Ορισμένα από προαναφερθέντα χαρακτηριστικά απαντώνται στην πολυτελή έπαυλη που ερευνήθηκε το 1982-3 στη γωνία των οδών Βασιλίσσης Σοφίας και Ηρώδου Αττικού (εικ. 1, αρ. 1) σε σωστική ανασκαφή της Γ' ΕΠΚΑ, της οποίας η συνέχεια και το δυτικό όριο αποκαλύφθηκαν το 1992 με την διάνοιξη του φρέατος του ΜΕΤΡΟ στις βορειανατολικές παρυφές του Εθνικού Κήπου, κοντά στην οδό Ηρώδου

Αττικού (Σπαθάρη - Χατζιώτη 1983, 25. Ζαχαριάδου 1995, 32-35. Ζαχαριάδου 2000, 191-207). Στην αρχαιότητα η περιοχή αυτή βρισκόταν κοντά στην οδική αρτηρία προς τα Μεσόγεια και λίγους χρόνους πριν από την επιδρομή των Ερουλών (267 μ.Χ.) είχε περικλειστεί από το Βαλεριάνειο τείχος.

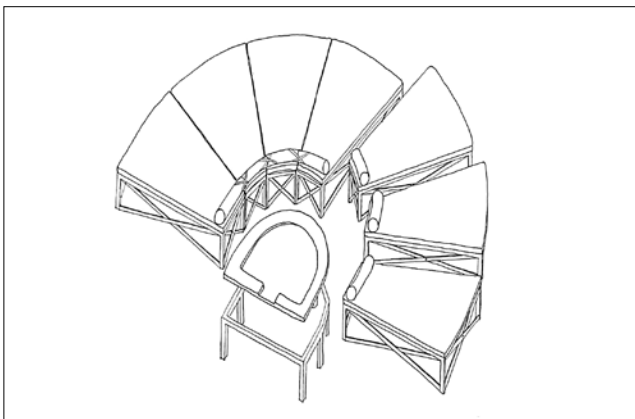
Η έπαυλη οικοδομήθηκε αρχικά τον 2ο αι. μ.Χ., στη

συνέχεια καταστράφηκε στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. και ανοικοδομήθηκε εκ νέου στα τέλη 3ου/αρχές 4ου αι. μ.Χ. Περιελάμβανε (εικ. 5) τρεις αυλές με αψιδωτές δεξαμενές και φρέατα με μαρμάρινα προστομαία, γύρω από τις οποίες αναπτύσσονταν διάφορα δωμάτια: χώροι διημέρευσης, επίσημοι και βοηθητικοί. Οι σημαίνοντες χώροι της οικίας βρίσκονταν στη δυτική

πλευρά και περιελάμβαναν μια αψιδωτή αίθουσα, η οποία διαχωριζόταν από το υπόλοιπο δωμάτιο με δύο ιωνικούς κίονες εδραζόμενους σε μαρμάρινο στυλοβάτη. Οι τοίχοι της είχαν επένδυση από πλακίδια και τα δάπεδα ήταν επιχρισμένα με κονίαμα. Στον τοίχο της αψίδας υπήρχαν τρεις κόγχες διακοσμημένες με μαρμάρινα αγαλμάτια, τα οποία βρέθηκαν πεσμένα επάνω στο δάπεδο: μια ένθρονη Δήμητρα που κρατούσε δέσμη σταχυών και μήκωνος (εικ. 6), δύο αγαλμάτια Κυβέλης (εικ. 7), ένας μικρός αναθηματικός ναύσκος της Κυβέλης, ένα ανάγλυφο Ασκληπιού και μια μικρή γυναικεία προτομή. Ο χώρος αυτός ερμηνεύτηκε από τους ανασκαφείς ως οικιακό ιερό. Στην νοτιοδυτική γωνία

του συγκροτήματος αναπτύσσονταν δύο αίθουσες με ψηφιδωτά δάπεδα υψηλής τέχνης, που έφεραν γεωμετρικά μοτίβα και προσωποποιήσεις εννοιών (τις τέσσερις εποχές). Το κτήριο της β' φάσης καταστράφηκε στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. ή στις αρχές του 5ου

Η οικία ανοικοδομήθηκε για τελευταία φορά στις αρ-

Εικ. 4. Φορητός εξοπλισμός τρικλινίων: ημικυκλικό κάθισμα και τράπεζα «σήμα». Σχεδιαστική αναπαράσταση. (Akerstrom - Hougen 1974, The Calendar and Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, 40, XXIII, Stockholm, fig. 74)

Εικ. 5. Έπαυλη στην περιοχή της Προεδρικής Φρουράς. Κάτοψη. Σχεδιαστικό Αρχείο ΕΦΑΠ Αθηνών

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

χές του 5ου αι. μ.Χ. και εξακολούθησε να χρησιμοποιείται συνεχώς έως την εγκατάλειψή της, στα μέσα του 6ου αι. μ.Χ. Οι περισσότεροι χώροι της προηγούμενης φάσης επαναχρησιμοποιήθηκαν, αφού επιδιορθώθηκαν οι ερειπωμένοι τοίχοι, ανυψώθηκαν τα δάπεδα και κατασκευάστηκαν νέοι τοίχοι, πολύ πλατύτεροι. Από τις φάσεις 4ου-6ου αι.μ.Χ. προέρχεται μεγάλος αριθμός λυχών (περισσότεροι από 500) που βρέθηκαν στους χώρους και τις αυλές. Η οικία μπορεί να συσχετιστεί με το βαλανείο του 4ου αιώνα που ερευνήθηκε το 1953 από τον Σπ. Ιακωβίδη στη διασταύρωση των οδών Μουρούζη και Ηρώδου Αττικού 7 (Travlos 1971, 180-1, εικ. 221).

II. Τμήμα μεγάλου οικοδομήματος που αποκαλύφθηκε το 1846 είναι ορατό στη βορειανατολική γωνία του Εθνικού Κήπου (εικ. 1, αρ. 2). Περιλαμβάνει πολυτελείς χώρους με ψηφιδωτά δάπεδα που αναπτύσσονται σε διάφορα επίπεδα (εικ. 8). Ένας τετράγωνος χώρος με δεξαμενή στο μέσον επικοινωνεί στα ανατολικά με αψιδωτή αίθουσα, στον τοίχο της οποίας υπάρχει ορθογώνια κόγχη (εικ. 9). Με βάση τη χρονολόγηση των ψηφιδωτών η κατασκευή του οικοδομήματος ανάγεται στο α' μισό του 5ου αι. μ.Χ. (Ασημακοπούλου - Ατζακά 1987, 129-133).

III. Στον χαμηλό λόφο του Ελληνικού Κοινοβουλίου, η κορυφή του οποίου ισοπεδώθηκε το 1836 κατά την οικοδόμηση των Οθωνικών ανακτόρων, αποκαλύφθη-

καν, το 1996-8, σε σωστική ανασκαφή της Γ' ΕΠΚΑ πολυτελή κτήρια της περιόδου 3ου-5ου αι. μ.Χ., τα οποία είχαν κοινό προσανατολισμό ο οποίος και υποδηλώνει ενιαίο πολεοδομικό σχέ-

διο. Στο δυτικό τμήμα του λόφου, επάνω από το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, ερευνήθηκαν κατάλοιπα μεγάλου οικοδομήματος (εικ. 1, αρ. 3) με δωμάτια που αναπτύσσονταν γύρω από μια τραπεζιόσχημη δεξαμενή και ήταν διακοσμημένα με τοιχογραφίες (Ζαχαριάδου - Καββαδίας 1998, 57, πίν. 32, 33). Ανάμεσα σε αυτά αποκαλύφθηκε ένα επίμηκες αψιδωτό κτίσμα με μικρή ορθογώνια κατασκευή, από το οποίο προήλθε ένα σύνολο χάλκινων ειδωλίων και αντικειμένων, καθώς και ένα αγαλματιδίο Σατύρου με κέρας Αμαλθείας. Το κτήριο καταστράφηκε από πυρκαγιά στα μέσα του 4ου αι. μ.Χ. Σε ένα δεύτερο κτήριο του 3ου-5ου αιώνα νοτίως του πρώτου (εικ. 1, αρ. 4), βρέθηκαν εντοιχισμένες σε έναν επιμήκη τοίχο δύο ερμαϊκές στήλες, του κωμικού ποιητή Ευπόλιδος (2ος αι. μ.Χ.) και του Στωικού φιλοσόφου Χρυσίππου (1ος αι. μ.Χ.) (Ζαχαριάδου 2008, 161, εικ. 14, 15). Εντοπίστηκαν δύο ακόμη βάσεις που έφεραν στις άνω επιφάνειες χαραγμένα με τα γράμματα Α και Ε, δηλωτικά της ύπαρξης τουλάχιστον τριών άλλων στηλών. Σε άμεση γειτνίαση με τα κτήρια βρίσκο-

νται δύο τουλάχιστον λουτρικά συγκροτήματα.

IV. Στα νοτιοδυτικά της Πλατείας Συντάγματος, επί των οδών Νίκης και Απόλλωνος (εικ. 1, αρ. 5), ανα-

Εικ. 6. Έπαυλη στην περιοχή της Προεδρικής Φρουράς. Αγαλμάτιο Δήμητρας (2ος αι. μ.Χ.) Φωτ. Αρχείο ΕΦΑΠ Αθηνών

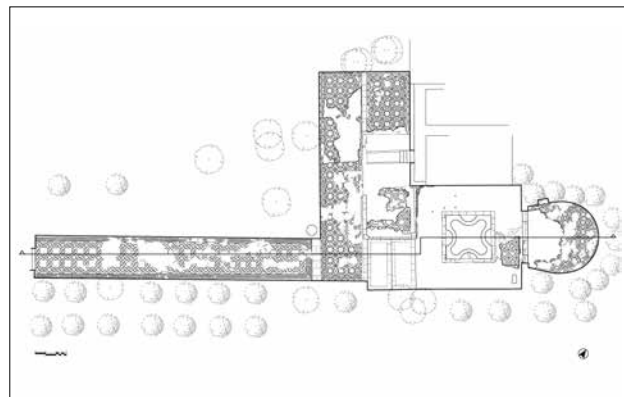

Εικ. 7. Έπαυλη στην περιοχή της Προεδρικής Φρουράς. Αγαλμάτιο Κυβέλης (4ος αι. μ.Χ.) Φωτ. Αρχείο ΕΦΑΠ Αθηνών

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

σκάφηκε το 1952 από τον Ι. Θρεψιάδη τμήμα ορθογώνιας αίθουσας με ημικυκλικό νυμφαίο πολυτελούς επαύλεως, η οποία σύμφωνα με την εκτίμηση του ανασκαφέα θα εκτεινόταν μέχρι την οδό Μητροπόλεως (Θρεψιάδη 1952-3, 126-141, Travlos 1971, 180-1 (Balaneia), εικ. 221). Η αψίδα του νυμφαίου, διαμέτρου 6,35μ. και βάθους 3,47μ., είχε τρεις ημικυκλικές κόγχες και στο πλάι της καθεμιάς υπήρχε μια σπή απ' όπου διερχόταν αγωγός ύδατος. Το δάπεδο της αψίδας ήταν υπερυψωμένο και στρωμένο με μαρμαρίνες πλάκες βαθέος ιώδους χρώματος, ενώ η υπόλοιπη αίθουσα έφερε ψηφιδωτό δάπεδο υψηλής τέχνης. Οι τοίχοι της αίθουσας ήταν επιχρισμένοι με ερυθρό κονίαμα. Το οικοδόμημα κατασκευάστηκε στους Αυτοκρατορικούς χρόνους και καταστράφηκε στα τέλη του 3ου αι. μ.Χ. Ανοικοδομήθηκε τον 4ο αιώνα και σε νέα επισκευή κατά το α' μισό του 5ου αιώνα φιλοτεχνήθηκε το ψηφιδωτό δάπεδο.

V. Τμήμα πολυτελούς αστικής επαύλεως που ήρθε στο φως σε σωστική ανασκαφή της Γ' ΕΠΚΑ στην οδό Φαλήρου 7-9, στο νοτιανατολικό τμήμα της πόλης, εντός του Βαλεριανείου τείχους, διέθετε ιδιωτικό ιερό της Μητρός θεών-Κυβέλης (Μπούγια 2008, 207-229). Η οικία καταστράφηκε το β' ήμισυ του 3ου αι. μ.Χ., πιθανότατα κατά την επιδρομή των Ερούλων και ανοικοδομήθηκε τον 4ο-5ο αι. μ.Χ. Το ιερό βρισκόταν νοτίως του τετράστυλου εσωτερικού αιθρίου της

Εικ. 8. Επαυλη Εθνικού κήπου: αποτύπωση των ψηφιδωτών δαπέδων (Δρ Στ. Χλουβεράκη, Καθ. Εφαρμογών ΤΕΙ Αθήνας, Ελ. Αναματερού, Συντηρήτρια, Υπεύθυνη Εργαστηρίου Ψηφιδωτού ΔΣΑΝΜ)

οικίας, σε μια ενότητα τεσσάρων δωματίων, εκ των οποίων το δυτικό ήταν τοποθετημένο σε υψηλό πόδιο και διέθετε στα ανατολικά τετράβαθμη κλίμακα. Το αρχιτεκτονικό στοιχείο του ποδίου, που αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό των Μητρώων, σε συνδυασμό με τα κινητά ευρήματα οδήγησαν στην ταύτιση του χώρου με ιδιωτικό ιερό, το οποίο θα λειτουργούσε ως είδος λατρευτικού θεάτρου με λίγους παριστάμενους, λόγω στενότητας χώρου. Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, οι παριστάμενοι θα κάθονταν στις βαθμίδες του ποδίου και από εκεί θα παρακολουθούσαν τις τελετές που πραγματοποιούνταν στα ανατολικά (δραματοποίηση του πάθους των θεοτήτων, ιερογαμία, μύηση των πιστών), στον βωμό ή την τράπεζα προσφορών, ενώ στα δυτικά μέσα στον σηκό θα βρισκόταν το λατρευτικό άγαλμα.

VI. Από ένα αρχαίο φρέαρ που αποκαλύφθηκε κατά την διάνοιξη υπόγειας σήραγγας του ΜΕΤΡΟ στο δυτικό πεζοδρόμιο της οδού Μακρυγιάννη, ανατολικά της ομώνυμης οικίας, περισυλλέχθηκε ο εξοπλισμός ιδιωτικής οικίας με διάρκεια ζωής από το τέλος του 2ου αι. έως τις αρχές του 5ου αι. μ.Χ. Εδώ βρέθηκε μία πλούσια σειρά μαρμαρίνων και χάλκινων αγαλματιών Ασκληπιού, Αθηνάς, Αφροδίτης, Απόλλωνος και άλλων θεοτήτων, καθώς και εξαιρετικού ενδιαφέροντος ελεφάντινα ειδώλια που στην πλειονότητά τους απεικονίζουν Αιγύπτιους θεούς. Το σύνολο υποδεικνύει πολύ

Εικ. 9. Επαυλη Εθνικού κήπου: άποψη του τετράγωνου χώρου με τη δεξαμενή. Στο βάθος η αψιδωτή αίθουσα. Από Δ. Φωτ. Αρχείο ΕΦΑΠ Αθηνών

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

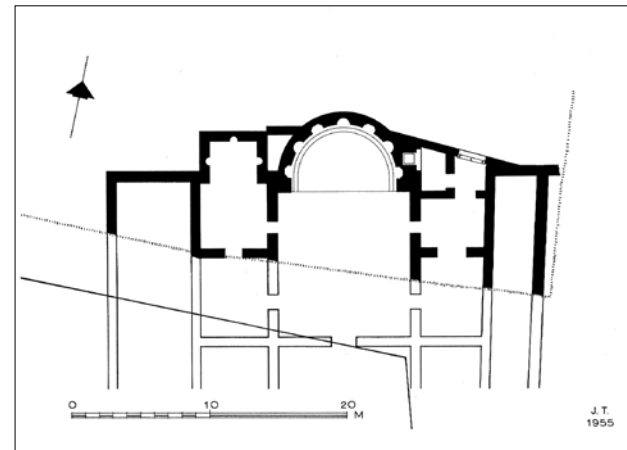

Εικ. 10. Η Οικία Πρόκλου το 1955. Άποψη από ΝΑ. Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης

περισσότερο οικιακή λατρεία —ένα είδος *lararium*— παρά συλλογή διαφόρων έργων τέχνης, ο δε ιδιοκτήτης της οικίας ενδεχομένως να ανήκε σε κάποιον ισιακό θίασο (Πωλογιώργη 2008, 121-177). Στην περιοχή έχουν ερευνηθεί λουτρικές εγκαταστάσεις.

VII. Στην οδό Τριπόδων 7-9 της Πλάκας αποκαλύφθηκε πολυτελής έπαυλη του 4ου αι. μ.Χ., η οποία διέθετε κεντρική αυλή με διμερή δεξαμενή και φρέαρ, δωμάτια διημέρευσης και βοηθητικούς χώρους (εικ. 1, αρ. 7). Από την οικία προέρχεται αξιόλογη συλλογή γλυπτών: αγάλματα, επιτύμβια και αναθηματικά ανάγλυφα διαφόρων εποχών και πήλινα ειδώλια του 4ου αι. μ.Χ., τα οποία συνδέθηκαν με τον κύκλο των Νεοπλατωνικών (Αλεξανδρή 1969, 50-53, πίν. 45-48).

VIII. Στην οδό Μακρυγιάννη 19-27 ερευνήθηκε πολυτελής οικία του 4ου αι. μ.Χ., η οποία περιλάμβανε αυλή, ευμέγεθες τρικλίνιο με αψιδωτή πλευρά, δωμάτια διημέρευσης και βοηθητικούς χώρους (εικ. 2, αρ. 5). Η έπαυλη ταυτίστηκε από τον Ι. Τραυλό με φιλοσοφική σχολή (Travlos 1974, 506 (fig. 2), 509-511). Σημαντικά οικοδομήματα της περιόδου αυτής υπήρξαν η μεγάλη αστική έπαυλη (κτήριο Ζ) που ερευνήθηκε στην ανασκαφή για την ανέγερση του Νέου Μουσείου Ακρόπολης (εικ. 2, αρ. 4), με συλλογή γλυπτών που υποδηλώνει τη σχέση του ιδιοκτήτη της με τον Νεοπλατωνισμό (Ελευθεράτου 2008, 196), καθώς και

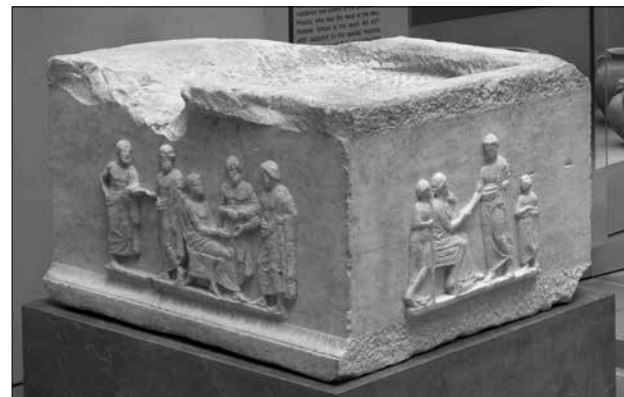

Εικ. 11. Οικία Πρόκλου. Κάτοψη. Αρχείο ΑΣΚΣΑ

το μνημειώδες συγκρότημα βορείως του Ολυμπίου (εικ. 1, αρ. 6) με περίστυλη αυλή, ημικυκλική στοά και εξήντα δωμάτια, από το οποίο επίσης προέρχεται αξιόλογη συλλογή γλυπτών (Ζαχαριάδου 2008, 158). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα κατάλοιπα δύο αθηναϊκών επαύλεων, τα οποία η αρχαιολογική έρευνα έχει συσχετίσει με συγκεκριμένες φιλοσοφικές σχολές της Ύστερης Αρχαιότητας:

Η «Οικία Πρόκλου» (ή «οικία Πλουτάρχου»)

Το 1955 κατά τη διάνοιξη της νέας οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου αποκαλύφθηκε από τον Ι. Μηλιάδη στα ΝΔ του Διονυσιακού θεάτρου το βόρειο τμήμα του «κτηρίου Χ» (εικ. 2, αρ. 1, εικ. 10) (Μηλιάδη 1955, 46-

Εικ. 12. Οικία Πρόκλου. Βάση επιτύμβιου μνημείου ή επιτύμβια τράπεζα. Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης (Φωτ. Σ. Μαυροματίτης)

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

50, Karivieri 1994, 115-139, Μπρούσκαρη 2002, 62-75, 117-148). Είχε πλάτος 32 μέτρα και περιελάμβανε μια ευρύχωρη ορθογώνια αίθουσα (εικ. 11), της οποίας η βόρεια στενή πλευρά απέληγε σε ημικυκλική αψίδα (χορδή αψίδας 6,60μ. και ακτίνα 4,40μ.). Το κατώτερο τμήμα της αψίδας έφερε ορθομαρμάρωση και επάνω από αυτήν υπήρχαν επτά κόγχες προοριζόμενες για διακοσμητικά γλυπτά ή πορτραίτα. Διάφραγμα με μαρμάρινους ορθοστάτες διαχωρίζει το ψηφιδωτό δάπεδο του ημικυκλικού τμήματος από το υπόλοιπο δωμάτιο, που επίσης έφερε ψηφιδωτά. Το νότιο τμήμα της αίθουσας παρέμεινε ανεξερεύνητο κάτω από τα σύγχρονα κτήρια.

Ανατολικά της κεντρικής αίθουσας αποκαλύφθηκε ένα μικρό δωμάτιο, στη δυτική πλευρά του οποίου σε ορθογωνική κόγχη, ενσωματωμένη στο πάχος του τοίχου της μεγάλης αψίδας, βρέθηκαν εντοιχισμένα δύο ανάγλυφα: ένα ναϊσκόμορφο της Μητέρας των Θεών-Κυβέλης (αρ. ευρ. NAM 12, τέλη 4ου αι. π.Χ.) και ένα αναθηματικό (αρ. ευρ. NAM 11, τέλη 4ου ή αρχές 3ου αι. π.Χ.) με σκηνή προσφοράς σε χθόνια θεότητα που κρατά κέρας Αμαλθείας, η οποία ταυτίστηκε με τον Ασκληπιό, τον

Δία Φίλιο ή Μειλίχιο ή τον Παγκράτη (Μπρούσκαρη 2002, 123-5). Στη βάση της κόγχης υπήρχε ένα μαρμάρινο βάθρο ή επιτύμβια τράπεζα (αρ. ευρ. NAM 90) προερχόμενο από επιτύμβιο μνημείο του 4ου αι. π.Χ. (εικ. 12), το οποίο διακοσμείτο αρχικά με ανάγλυφα στις τρεις πλευρές του. Ήταν ορατή η αριστερή πλευρά της βάσης, στην οποία ο νεκρός παρουσιάζοταν στη μετά θάνατον ζωή, ανάμεσα σε γενειοφόρους άνδρες μεγαλύτερης ηλικίας, με τους οποίους συνδιαλεγόταν. Η κόγχη ερμηνεύτηκε από τον ανα-

σκαφέα ως ένα μικρό ιερό της Κυβέλης με τράπεζα προσφορών ή βωμό.

Στην δυτική πλευρά της κεντρικής αίθουσας βρέθηκαν δύο καλοδιατηρημένα δωμάτια, των οποίων οι τοίχοι διατηρούντο σε ύψος μέχρι 4 μέτρα. Το ένα εξ αυτών διέθετε ορθογώνια εξέδρα με τρεις ημικυκλικές κόγχες. Στο ακραίο δυτικό δωμάτιο του κτηρίου αποκαλύφθηκε το σημαντικότερο ίσως εύρημα της οικίας: τα κατάλοιπα ενός χοίρου, ο οποίος είχε ενταφιαστεί με ένα σιδερένιο εγχειρίδιο στο λαιμό (εικ. 13). Μαζί του τοποθετήθηκαν επτά δίσκωτα κυάθια, μια πρόχους και

ένας λύχνος με παράσταση τρέχοντος πτερωτού Έρωτα. Η ταφή ερμηνεύτηκε ως θυσία ή μαγική πράξη.

Σύμφωνα με την αρχαιολόγο Karivieri, η θυσία του χοιριδίου θα πρέπει να είχε πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο συμποσίου που πραγματοποιήθηκε στο τρικλίνιο της οικίας ανάμεσα σε επτά συνδαιτημόνες, όσος και ο αριθμός των κυαθίων της ταφής (Karivieri 1994, 122-124). Οι επτά κόγχες της αψίδας της αθηναϊκής οικίας ερμηνεύτηκαν ως υπαινιγμός στις επτά κλίνες του ημικυκλικού καθίσματος που περιέκλειε ένα τραπέζι σίγμα. Η προσφορά ενός χοιριδίου παρου-

σιάζει ομοιότητες με τις προσφορές προς τη Δήμητρα και την Περσεφόνη. Ο Ιουλιανός θεωρούσε ότι ο χοίρος ήταν ένα ζώο κατάλληλο για θυσία στους θεούς του κάτω κόσμου.

Ανάμεσα στα ευρήματα του κτηρίου X συγκαταλέγονται ένα τμήμα ενεπίγραφης πλάκας με τις λέξεις *σοφίην* και *βίοντον*, που ερμηνεύτηκε από τον Μηλιάδη ως επίγραμμα με φιλοσοφικό περιεχόμενο, ένας ακέφαλος κορμός Ίσιδος υπερφυσικού μεγέθους από μελανό μάρμαρο (αρ. ευρ. NAM 40) και μια κεφαλή νεαρού

Εικ. 13. Οικία Πρόκλου. Ταφή χοίρου.
Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

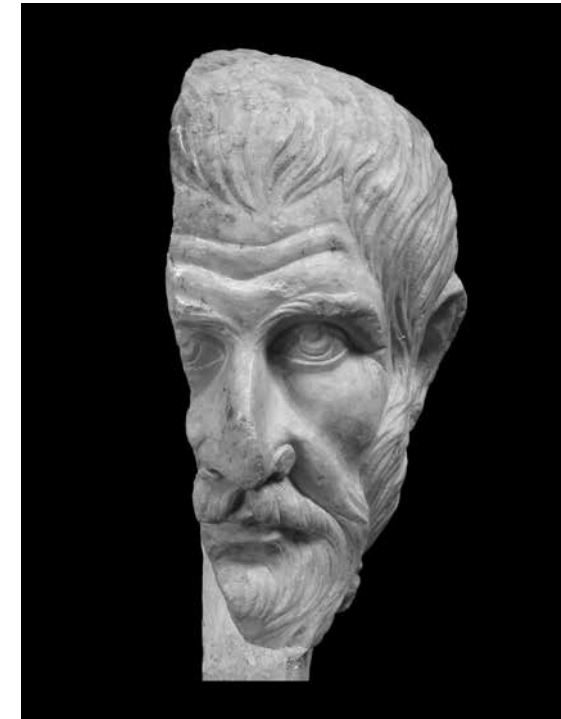
άνδρος (NAM 22). Επίσης, μια εικονιστική κεφαλή νεαρού άνδρα στον τύπο του φιλοσόφου (αρ. ευρ. EAM 581) (εικ. 14), η οποία βρέθηκε εντοιχισμένη στο Ριζόκαστρο, στο τμήμα νοτίως του κτηρίου X. Το σύνολο των ευρημάτων είναι απόλυτα εναρμονισμένο με το πνεύμα του συγκρητισμού που χαρακτηρίζει τον ύστερο αθηναϊκό Νεοπλατωνισμό, όπως περιγράφεται στους Ύμνους του αυτοκράτορα Ιουλιανού προς τον Θεό Ήλιο και την Μητέρα των Θεών και στον Βίο του Πρόκλου από τον σχολάρχη Μαρίνο.

Λαμβάνοντας υπόψη τη χρονολόγηση, τις τοπογραφικές μαρτυρίες των πηγών και τα ανασκαφικά ευρήματα, ο ανασκαφέας Μηλιάδης αναγνώρισε στο κτήριο X την πατρογονική οικία του σπουδαιότερου εκπροσώπου της Νεοπλατωνικής σχολής Πρόκλου. Ο Πρόκλος έφθασε στην Αθήνα τη δεκαετία του 430 και το 437, σε ηλικία μόλις 25 ετών, διαδέχτηκε τον προκάτοχό του Συριανό στην κεφαλή της σχολής των Νεοπλατωνικών, θέσ=η την οποία διατήρησε μέχρι το θάνατό του το 485. Ο φιλόσοφος Πρόκλος υπήρξε ισχυρή και σεβάσμια προσωπικότητα, όπως πληροφορούμαστε στη βιογραφία που συνέγραψε ο διάδοχός του στη σχολή Μαρίνος. Ο Πρόκλος διέκρινε στην ανθρώπινη ψυχή, εκτός της λογικής και αλόγου δύναμης, μία θεία δύναμη μέσω της οποίας καθίσταται δυνατή η επικοινωνία με τους θεούς. Κατά την ανάβαση της ψυχής προς το θείον αυτή διέρχεται από τρία στάδια, εκείνα *τον έρωτος, της αλήθειας και της πίστewος*. Και εδώ επαναλαμβάνεται το σύνθημα νεοπλατωνικό τριαδικό σχήμα. Σύμφωνα πάντα με τον Μαρίνο, κύρια επιδίωξη του Πρόκλου ήταν ο εναρμονισμός των θεολογικών και μυθολογικών δοξασιών

των Ελλήνων και των ανατολικών λαών, διότι ήθελε να αμυνθεί κατά του χριστιανισμού. Ενίοτε, από άμιλλα προς το χριστιανισμό, ο Νεοπλατωνισμός του Πρόκλου τείνει να καταστεί θρησκεία.

Με αφορμή ένα περιστατικό θεουργίας που πραγματοποίησε ο Πρόκλος, μαθαίνουμε ότι ο πρώτος σχολάρχης της αθηναϊκής Νεοπλατωνικής σχολής και ιερέας του Ασκληπιού Πλούταρχος (350-431/4) οικοδόμησε στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης μια οικία, την οποία κληροδότησε στους διαδόχους του Συριανό και Πρόκλο. Η οικία αυτή βρισκόταν στην ίδια

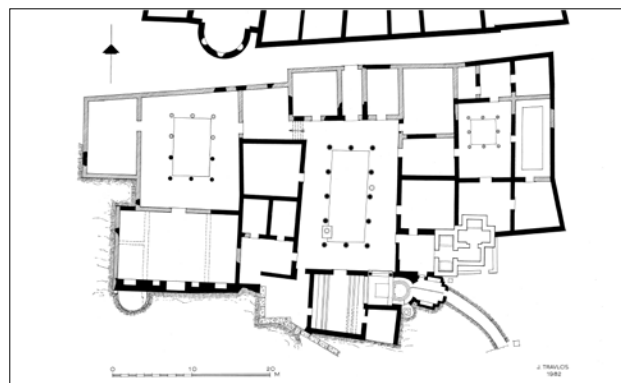
γειτονιά με τους Ναούς του Ασκληπιού και του Διονύσου και ήταν «κατά κάποιον τρόπο» ορατή από την Ακρόπολη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιγραφή της θεουργίας του Πρόκλου από τον Μαρίνο: η Ασκληπιγένεια, κόρη του Αρχιάδου και της Πλουτάρχης, μετέπειτα σύζυγος του μεγάλου ευεργέτη της πόλης Θεαγένους, υπέφερε από ανίατη ασθένεια και οι καλύτεροι γιατροί αδυνατούσαν να την βοηθήσουν. Ο απελπισμένος πατέρας απευθύνθηκε στον φιλόσοφο Πρόκλο, τον «σωτήρα αγαθόν», όπως τον αποκαλεί ο Μαρίνος, και αυτός θεράπευσε την κόρη μέσα στο

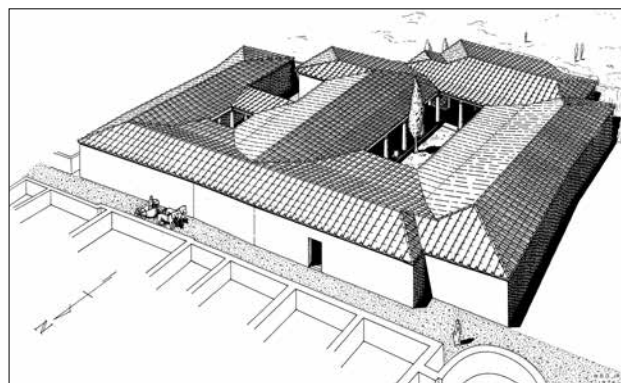
Εικ. 14. Κεφαλή φιλοσόφου από τη νότια κλιτύ Ακροπόλεως.
Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης (Φωτ. Σ. Μανρομμάτης)

ιερό του Ασκληπιού, με τη βοήθεια του θεού. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα Γ. Μηλιάδη, το κτήριο X οικοδομήθηκε την περίοδο αμέσως μετά την επιδρομή των Βησιγότθων του Αλάρικου (396 μ.Χ.), στο α' τέταρτο του 5ου αιώνα και εγκαταλείφθηκε στις αρχές του 6ου αιώνα. Η Μαρία Μπρούσκαρη εκτιμά πως το μεγαλύτερο μέρος του κτηρίου X εκτείνεται προς Νότον, έως τουλάχιστον την οδό Καλλισπέρη. Μια μικρή τετράγωνη αψιδωτή αίθουσα με προθάλαμο που αποκαλύφθηκε το 2010 στο οικόπεδο της οδού Καλλισπέρη 21

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΠΙΑ

Εικ. 15. Οικία Ω. Κάτοψη.
Αρχείο ΑΣΚΣΑ

Εικ. 16. Οικία Ω. Σχεδιαστική αναπαράσταση της κεντρικής
και ανατολικής πτέρυγας. Αρχείο ΑΣΚΣΑ

και η οποία ερμηνεύτηκε ως οικιακό ιερό, έχει αποδοθεί στο κτήριο Χ (Σακκά 2010, υπό έκδοση). Η έπαυλη συνδέεται με το μεγάλο λουτρικό συγκρότημα που ερευνήθηκε στο οικόπεδο Αγγελοπούλου επί των οδών Δ. Αρεοπαγίτου, Παρθενώνος και Καλλισπέρη.

Η Οικία Ω

Η αρχαιολογική σκαπάνη της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών έφερε στο φως νοτίως της Αρχαίας Αγοράς, στη βόρεια πλαγιά του Αρείου Πάγου τις οικίες Α, Β, C ή Ω και D (Franz 1988, 34-49 και 87-92, Camp 1986, 202-211) (εικ. 3). Διατεταγμένες στις δύο πλευρές της Ανώτερης Νότιας οδού, που διέσχισε τη βόρεια κλιτύ του Αρείου Πάγου συνδέοντας την Πειραιϊκή οδό με την Ακρόπολη, οι οικίες αυτές είχαν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά: α) ήταν κατασκευασμένες σχεδόν ταυτοχρόνως, στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. β) διέθεταν πολυτελείς εσωτερικούς χώρους, διακοσμημένους με ψηφιδωτά δάπεδα και γραπτά κοινιάματα γ) είχαν κοινή αρχιτεκτονική διαμόρφωση με κεντρικό στοιχείο την περίστυλη αυλή, γύρω από την οποία διατάσσονταν τα δωμάτια και δ) σε όλες υπήρχε μια ευρύχωρη ορθογώνια αψιδωτή αίθουσα με κόγχες στην αψίδα, που ήταν προσιτή από την αυλή, μέσω προθαλάμου. Το βασικό σχέδιο μπορούσε να επαναλαμβάνεται δύο ή και τρεις φορές, αλλά η ευρύχωρη αίθουσα με την αψίδα απαντάται μια μόνη φορά σε κάθε κτήριο. Οι οικίες Β και Ω βρίσκονταν αντικριστά στις δύο πλευρές της οδού, καταλαμβάνοντας έκταση περίπου 1800 μ² η καθεμιά.

Η οικία Ω (ή House C), η οποία έλκει την ονομασία της από τον ομώνυμο ανασκαφικό τομέα, ανασκάφηκε από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών τμηματικά κατά τις περιόδους 1938-9 και 1969-1971. Βρίσκεται νοτίως της Ανωτέρας Νότιας οδού, επάνω σε τεχνητό κοίλωμα του βράχου διαμορφωμένο κατά την κλασική περίοδο, όταν στη θέση αυτή είχαν ανεγερθεί τρεις πολυτελείς οικίες. Οι τοίχοι των οικιών αυτών και μια προϋπάρχουσα κρήνη του 2ου-3ου αι. μ.Χ. ενσωματώθηκαν ευφυώς στο αρχιτεκτονικό σχέδιο της οικίας.

Η οικία Ω αναπτυσσόταν σε τρεις πτέρυγες, χωροθετημένες σε τρεις διαφορετικές στάθμες (εικ. 15, 16). Πυρήνας κάθε πτέρυγας ήταν η περίστυλη αυλή, γύρω από την οποία διατάσσονταν τα δωμάτια, στο σύνολό τους 30. Στους υπαίθριους και στεγασμένους χώρους της οικίας διεξάγονταν όλες οι δραστηριότητες του ιδιωτικού, επαγγελματικού και κοινωνικού βίου των ιδιοκτητών της.

Η κεντρική πτέρυγα (εικ. 17) διέθετε περίστυλη αυλή με μαρμάρινη ιωνική στοά από 12 αρράβδωτους κίονες. Βασικός εξοπλισμός της ήταν τα δύο πηγάδια, εκ των οποίων το νοτιοδυτικό είχε περίτεχνο μαρμάρινο προστομαίο. Από τη νότια πλευρά της αυλής ένα τετράβαθμο μαρμάρινο κλιμακοστάσιο, πλαισιωμένο από δύο μονολιθικούς ιωνικούς κίονες, οδηγούσε σε ένα διμερές τρικλίνιο-νυμφαίο (εικ. 18). Το πολυτελές αυτό δωμάτιο ήταν ορθογώνιο στα δυτικά και ημικυκλικό στ' ανατολικά. Στο δυτικό ορθογώνιο τμήμα διαμορφωνόταν το τρικλίνιο, ένας πολυτελής χώρος

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΠΙΑ

με ψηφιδωτό δάπεδο υψηλής τέχνης, στον οποίο ο ιδιοκτήτης θα παραχωρούσε επίσημα γεύματα. Στο ανατολικό αψιδωτό τμήμα υπήρχε μια μικρή ημικυκλική δεξαμενή, κατασκευασμένη από οπτοπλινθοδομή και επιχρισμένη με υδραυλικό ασβεστοκονίαμα, όπως αυτές που υπήρχαν συχνά, σε ποικιλία σχημάτων, στα δημόσια και ιδιωτικά ρωμαϊκά νυμφαία (Sodini 1984, 383-6).

Οι τοίχοι του νυμφαίου-τρικλινίου έφεραν μαρμάρινη επένδυση από εννέα διαφορετικά είδη μαρμάρου. Ο δυτικός τοίχος ήταν εξαιρετικά χαμηλός, ύψους μόλις 1,30μ. και επιστεφόταν με μαρμάρινο στηθαίο από σιληνόμορφους πεσίσκοις (αρ. ευρ. S 2363). Η διάταξη αυτή επέτρεπε οπτική επικοινωνία με το ευρύχωρο δωμάτιο στα δυτικά. Στα ανατολικά το νυμφαίο επικοινωνούσε με την προγενέστερη κρήνη του 2ου αι. μ.Χ., την οποία τροφοδοτούσε ένας πλινθόκτιστος ευρύχωρος αγωγός με θολωτή οροφή από το νερό μιας πηγής, που παλαιότερα είχε διαμορφωθεί σε πηγάδι. Η μικρότερη δυτική πτέρυγα περιελάμβανε, νοτίως της αυλής, μια ευρύχωρη ορθογώνια αίθουσα, στον νότιο ισχυρό τοίχο της οποίας υπήρχαν πέντε ορθογώνιες κόγχες για αγάλματα. Η θελκτική ερμηνεία του χώρου ως βιβλιοθήκη δεν φαίνεται να είναι πολύ πιθανή, καθώς η χρήση αυτή προϋπέθετε τη λήψη ειδικών κατασκευαστικών μέτρων για την αντιμετώπιση της υγρασίας. Στο ευρύχωρο αυτό δωμάτιο θα μπορούσαν να πραγματοποιούνται φιλοσοφικά μαθήματα και συζητήσεις.

Εικ. 18. Άποψη του νυμφαίου-τρικλινίου της Οικίας Ω. Ιούνιος 2017.
Συνεργασία ΕΦΑΠ Αθηνών με επιστημονική ομάδα Colin Wallace

Εικ. 17. Οικία Ω. Η κεντρική και ανατολική πτέρυγα.
Αρχείο ΕΦΑΠ Αθηνών 2017

Η ανατολική πτέρυγα αποτελείτο από στενότερα δωμάτια διατεταγμένα γύρω από μια μικρή περίστυλη αυλή, εκ των οποίων ορισμένα είχαν επιμελημένα ψηφιδωτά δάπεδα και θρανίο. Στο τμήμα αυτό αναγνωρίστηκαν τα διαμερίσματα διημέρευσης των ιδιοκτητών της οικίας.

Ο ιδιοκτήτης της οικίας Ω κατείχε πλούσια συλλογή γλυπτών, διαφόρων χρονολογιών και τεχνοτροπιών (Gawlinski 2014, 43, 92-100). Τα πιο χαρακτηριστικά ευρήματα αποτελούν ένα αναθηματικό ανάγλυφο του 4ου αι.π.Χ. με παράσταση σπηλαίου Πανός (I 7154) (εικ. 20), το αρχαιότερο έργο της συλλογής, ένα ακέφαλο άγαλμα Αθηνάς (αρ. ευρ. S 2337), μια προτομή Νίκης (αρ. ευρ. S 2354), μια κεφαλή Ήλιου (αρ. ευρ. S 2356), πορτραίτα ανδρών και γυναικών (αρ. ευρ. S 2355, S 2435, S 2437), ένα αγαλμάτιο Ηρακλέους (αρ. ευρ. S 2438), θεού προστάτη των αθλητών που

Εικ. 19. Οικία Ω. Άποψη της μικρής λουτρικής εγκατάστασης.
Αρχείο ΕΦΑΠ Αθηνών 2017

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΠΙΑ

λατρευόταν στα Γυμνάσια, και μια προτομή (αρ. ευρ. S 2436) του αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβούς (138-161 μ.Χ.), διαδόχου του Αδριανού, ο οποίος επέδειξε ιδιαίτερη φροντίδα για την εκπαίδευση των άπορων νέων και έδωσε σε διδασκάλους και φιλοσόφους προνόμια συγκλητικών.

Η οικία Ω κατασκευάστηκε κατά το β' μισό του 4ου αι. μ.Χ. και κατοικήθηκε για περισσότερο από έναν αιώνα, μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 6ου, όταν οι ιδιοκτήτες της φαίνεται ότι αναγκάστηκαν να την εγκαταλείψουν. Πριν αποχωρήσουν τοποθέτησαν επιμελώς στους πυθμένες δύο πηγαδιών τα γλυπτά της οικίας. Οι κρυφές ελπίδες μιας μελλοντικής επιστροφής αλλά και η επίγνωση του ιδεολογικού χάσματος που τους χώριζε από τους διώκτες τους, εκπροσώπους της νέας εποχής, τους οδήγησε στην απόκρυψη των πιο πολύτιμων συμβόλων της κοσμοθεωρίας τους. Στις πρώτες δεκαετίες του 6ου αι. μ.Χ. πραγματοποιήθηκε ριζική ανακαίνιση της οικίας, η οποία συνδέθηκε με την εγκατάσταση νέων ιδιοκτητών. Η σημαντικότερη επέμβαση υπήρξε η ένταξη ενός μικρού

οικίας η κεντρική παράσταση του πολυτελούς ψηφιδωτού δαπέδου, η οποία θα ήταν εμπνευσμένη από τον ειδωλολατρικό κόσμο της κλασικής αρχαιότητας, αντι-

καταστάθηκε με έναν σταυρό και το μικρό άγαλμα της θεάς Αθηνάς, προστάτιδας της Νεοπλατωνικής σχολής, χρησιμοποιήθηκε ως κατώφλι. Η οικία Ω καταστράφηκε βίαια στα τέλη του 6ου αι., πιθανώς κατά την επιδρομή Σλάβων και Αβάρων (582 μ.Χ.).

Η σημαίνουσα θέση της οικίας Ω στις υπώρειες του λόφου του Αρείου Πάγου, η πολυτέλεια και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας των χώρων της με το νυμφαίο-τρικλίνιο και την κατάλληλη για διαλέξεις αίθουσα των κογχών, η ιδιαίτερη θεματολογία των γλυπτών που τη διακοσμούσαν, η οποία ταιριάζει απόλυτα με την ηλιακή και διονυσιακή θεματολογία του συγκρητισμού των Νεοπλατωνικών, όπως και η χρονική περίοδος της ακμής και οι ιδιαίτερες συνθήκες της πρώτης εγκατάλειψής της, οδήγησαν στον συσχετισμό της με την οικία-ιδιωτικό εκπαιδευτήριο ενός ευκατάστατου δασκάλου της φιλοσοφίας. Έχει εκφραστεί η άποψη ότι θα μπορούσε να ήταν η έδρα του τελευταίου διαδόχου

της Ακαδημίας Δαμάσκιου, πριν αυτοεξοριστεί στην Περσία. Την οικία δώρισαν στην σχολή οι εραστές

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΠΙΑ

της φιλοσοφίας Θεαγένης και Ηγίας και σ' αυτήν είχε μετακομίσει ο Δαμάσκιος, εγκαταλείποντας την πατρογονική εστία των Νεοπλατωνικών, την οικία Πρόκλου (Athanassiadi 1999, 343-7).

Στο προπύργιο αυτό της παλαιάς θρησκείας φαίνεται πως εγκαταστάθηκε, αμέσως μετά την εκδίωξη των ιδιοκτητών, ένα σημαντικό μέλος της χριστιανικής κοινότητας της Αθήνας. Σύμφωνα με την ερμηνεία της Alison Franz, το τρικλίνιο μετατράπηκε σε βαπτιστήριο, στο διπλανό δυτικό δωμάτιο χτίστηκαν δύο καθιστικά (θρανία) και θα πρέπει να λειτούργησε ως Κατηχουμενείο, το μικρό λουτρό θα εξυπηρέτησε τις ανάγκες των βαπτιζομένων και η τράπεζα «σίγμα» της φάσης αυτής (εικ. 21) θα προοριζόταν για τα τελετουργικά γεύματα των νέων ιδιοκτητών (Franz 1988, 89). Στο ιδιωτικό αυτό οικοδόμημα αποτυπώνεται με χαρακτηριστικό τρόπο η μετάβαση από τον κόσμο των ειδώλων στην νέα εποχή του Χριστιανισμού.

Επίλογος

Για την τύχη των επτά επιφανών φιλοσόφων της εποχής μας πληροφορεί ο ιστορικός Αγαθίας από τη Μύρινα (530-580). Οι επτά φιλόσοφοι, ο Σύρος Δαμάσκιος, ο τελευταίος σχολάρχης της Ακαδημίας Αθηνών, ο Σιμπλίκιος ο Κίλικας, ο Ευλάμιος ο Φρύγας, ο Πρισκιανός ο Λυδός, ο Ερμείας, ο Διογένης από τη Φοινίκη και ο Ισίδωρος ο Γαζαίος, μη μπορώντας να ασκήσουν τη φιλοσοφική τους θεώρηση μέσα στα όρια της αυτοκρατορίας αναγκάστηκαν να εκπατριστούν. Βρήκαν καταφύγιο στην Περσία, στην αυλή του βασιλιά Χοσρόη Α' (531-579), όπου πίστευαν ότι κυριαρχούσε η δικαιοσύνη και το πλατωνικό ιδεώδες του φιλοσόφου-βασιλέως. Οι προσδοκίες όμως αποδείχτηκαν απατηλές. Με την συνθήκη ειρήνης που υπεγράφη το 532 ανάμεσα στον Χοσρόη της Περσίας και τον Ιουστινιανό, οι φιλόσοφοι φαίνεται ότι επέστρεψαν στις πατρίδες τους, όπου μπορούσαν να ασκούν τις φιλοσοφικές και θρησκευτικές τους δοξασίες («την πατρώαν δόξαν») για την υπόλοιπη ζωή τους (Hällström 1994, 147-151).

Με τον νόμο του Ιουστινιανού έπεσε πραγματικά η αυλαία της Κλασικής Αθήνας, η οποία στο εξής «απο-

κτά την όψη βυζαντινού άστεως». *Ο Φοίβος δεν έχει πλέον καλύβην* και η Αθηνά Πρόμαχος δεν προστατεύει την πόλη της, αφού μετακινήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς την θέλησή της. Η προϊούσα οικονομική παρακμή και οι επιδρομές των Σλάβων στο τέλος του 6ου αιώνα έδωσαν το τελειωτικό χτύπημα στην πόλη, η οποία έκτοτε υποβιβάστηκε σε μικρό κέντρο του Βυζαντινού κράτους.

Παρά την ακραία στάση ορισμένων που αρνήθηκαν τη μελέτη της εθνικής φιλοσοφίας [οι «Αποστολικές Διαταγές» (1,6), που είχαν γραφεί περί το 380 στην Κωνσταντινούπολη, προέτρεπαν τους Χριστιανούς να μη διαβάζουν κανένα «εθνικό» βιβλίο: «τῶν ἐθνικῶν βιβλίων πάντων ἀπέχου»], στον λόγο του Μεγάλου Βασιλείου «Πρός τούς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων» υποστηρίζεται η άποψη ότι «η αρχαία ποίηση, η ιστορία, η ρητορική και η φιλοσοφία μπορούν να είναι χρήσιμες, γιατί ασκούν το πνεύμα των μαθητών στην πειθαρχία και βοηθούν στην εμπέδωση των χριστιανικών αρχών, αρκεί να γίνεται προσεκτική επιλογή των συγγραφέων και των κειμένων που είναι άξια μελέτης και μιμήσεως» (Μίλτων 1978, 329). Οι Πατέρες της Εκκλησίας αξιοποίησαν την αρχαία ελληνική φιλοσοφία για τη διαμόρφωση του δόγματος της Τριαδικής θεότητας και την αντιμετώπιση των αιρέσεων και πρότειναν την επιλεκτική αξιοποίηση των κλασικών κειμένων, με τον τρόπο της μέλισσας που παίρνει από τα άνθη μόνον ό,τι χρειάζεται. Βέβαιο είναι ότι το αρχαίο πνεύμα δεν χάθηκε με το τέλος της αρχαιότητας, αλλά μέσω των Μεγάλων Πατέρων και θεολόγων της Εκκλησίας μεταλαμπαδεύτηκε στο νέο κόσμο που ξεπρόβαλε από τα ερείπια του παλαιού.

Βιβλιογραφία

Akerstrom - Hougen 1974, «The Calendar and Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos», *Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae*, 40, XXIII, Stockholm, 105-107, 116-117.
Αλεξανδρή Ο. 1969, *ΑΔ* 24, 50-53, πίν. 45-48.
Ασημακοπούλου-Ατζακά Π. 1987, *Σύνταγμα των Παλαιο-*

Εικ. 20. Ανάγλυφο με παράσταση σπηλαίου Πανός. 330 π.Χ. Μουσείο Αρχαίας Αγοράς. Φωτ. Αρχείο ΑΣΚΣΑ

Εικ. 21. Οικία Ω. Τράπεζα «σίγμα». 6ος αι. μ.Χ. Μουσείο Αρχαίας Αγοράς. Φωτ. Αρχείο ΑΣΚΣΑ

αλλά πλήρους λουτρικού συγκροτήματος στα νοτιανατολικά (εικ. 19). Στο τρικλίνιο της α' φάσης της

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ

χριστιανικών Ψηφιδωτών της Ελλάδος, τόμ. ΙΙ, Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα, Βυζαντινά Μνημεία 1, Θεσ/κη.

Athanassiadi P. 1999, *Damascius. The Philosophical History*, Athens.

Βεν Π. 2012, *Όταν ο κόσμος μας έγινε Χριστιανικός (312-394 μ.Χ.)*, Αθήνα.

Branco Di M. 2017, *Η πόλη των φιλοσόφων. Ιστορία της Αθήνας από τον Μάρκο Αυρήλιο στον Ιουστινιανό* (μετ. Ν. Παπανδρέου), Θεσσαλονίκη.

Brown P. 1998, *Ο κόσμος της Ύστερης Αρχαιότητας 150-750 μ.Χ.*, (μετ. Ε. Στάμπογλη), Αθήνα.

Camp J. 1986, *The Athenian Agora. Excavations in the heart of Classical Athens*, London.

Carstén P. 1994, «General Aspects of Life in Post-Herulian Athens», στο: Carstén P. (edit.), *Post-Herulian Athens*, (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, I), Helsinki, 1-14.

Caruso A. 2013, *Akademien. Archeologia di una scuola filosofica ad Atene da Platone a Proclo (387 a.C.-485 p.C.)*, SAIA 6, Atene - Paestum.

Ελευθεράτου Σ. 2008, «Στοιχεία πολεοδομικής και οικιστικής οργάνωσης από το νότιο τμήμα της αρχαίας Αθήνας» στο: Στ. Βλίζος (επιμ.), *Η Αθήνα κατά τη Ρωμαϊκή εποχή: πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες*, Μουσείο Μπενάκη, 4ο παράρτημα, Αθήνα, 185-205.

Ζαχαριάδου Ο. 2008, «Η ανατολική περιοχή της Αθήνας κατά τη ρωμαϊκή περίοδο» στο: Στ. Βλίζος (επιμ.), *Η Αθήνα κατά τη Ρωμαϊκή εποχή: πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες*, Μουσείο Μπενάκη, 4ο παράρτημα, Αθήνα, 153-166.

Ζαχαριάδου Ο. 1995, «Φρέαρ Εθνικού Κήπου (οδός Ηρώδου Αττικού)», *ΑΔ* 50, 32-35, πίν. 16,17.

Ζαχαριάδου Ο., Καββαδίας Γ. 1998, «Βουλή των Ελλήνων», *ΑΔ* 53, Χρονικά Β1, 54-58, πίν. 32, 33.

Ζαχαριάδου Ο. 2000, «Φρέαρ Ηρώδου Αττικού», στο: Παρλαμά Λ., Σταμπολίδης Ν., *Η Πόλη Κάτω από την Πόλη*, Αθήνα, 191-207.

Hällström G. 1994, «The Closing of the Neoplatonic School in A.D. 529», στο: Carstén P. (edit.), *Post-Herulian Athens*, Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, I, Helsinki, 142-160

Θρεψιάδη Ι.Χ. 1952-3, «Ρωμαϊκή έπαυλις ἐν Ἀθήναις», *Πολέμων* Ε΄, 126-141.

Franz A. 1988, *Late Antiquity: A.D. 276-700*, The Athenian Agora XXIV, New Jersey.

Gawlinski L. 2014, *Η Αρχαία Αγορά της Αθήνας. Οδηγός του Μουσείου*, Princeton-New Jersey.

Karivieri A. 1994, «The 'House of Proclus' on the Southern Slope of the Acropolis: A Contribution», στο: Carstén P. (edit.), *Post-Herulian Athens* (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, I), Helsinki, 115-139.

Μηλιάδη Ι. 1955, «Ανασκαφαί νοτίως της Ακροπόλεως», *ΠΑΕ*, 46-50.

Μίλων Α. 1978, «Πνευματικός βίος και πολιτισμός. Φιλοσοφία», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Βυζαντινός ελλητισμός. Πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, τόμ. Ζ΄, Αθήνα, 324-642.
Μπούγια Π. 2008, «Ρωμαϊκά ιερά της Μητρός των θεών-Κυβέλης σε αθηναϊκές αστικές επαύλεις», στο: Στ. Βλίζος (επιμ.), *Η Αθήνα κατά τη Ρωμαϊκή εποχή: πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες*, Μουσείο Μπενάκη, 4ο παράρτημα, Αθήνα, 207-229.

Μπρούσκαρη Μ. 2002, «Οι ανασκαφές νοτίως της Ακροπόλεως - Τα γλυπτά», *ΑΕ* 141, 1-204.

Πωλογιώργη Μ. 2008, «Ελεφάντινες απεικονίσεις Αιγυπτίων θεών στην Αθήνα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», *ΑΕ* 147, 122-177.

Σακκά Ν. 2010, «Οδός Καλλισπέρη 21», *ΑΔ*. (υπό έκδοση).
Sodini J.-P. 1984, «L' habitat urbain en Grèce à la veille des invasions», στο: *Villes et peuplement dans l' Illyricum Protobyzantin, Actes du colloque organize par l' Ecole francaise de Rome, (Rome 12-14 mai 1982)*, Collection de l' Ecole francaise de Rome 77, Rome, 341-397.

Σπαθάρη Ε., Χατζιώτη Μ. 1983, «Λεωφόρος Βασ. Σοφίας και Ηρώδου Αττικού 2», *ΑΔ* 38, τόμ. Β1, σ. 25-25.

Στεφανίδη Β. 1959, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήναι.

Travlos J. 1971, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, London.

Travlos J. 1974, «The Lawcourt ΕΠΙ ΠΑΛΛΑΔΙΩΙ», *Hesperia* 43, 500-511.

Watts E. 2006, *City and School in Late Antique Athens and Alexandria*, Berkley, University of California Press.

Χαραμή Χ. 2013, «Ένα λουτρό της ύστερης αρχαιότητας στα ΝΑ του βράχου της Ακροπόλεως», στο: Οικονόμου Σ., *Αρχαιολογικές Συμβολές Β: Αττική*, Αθήνα, 323-340.

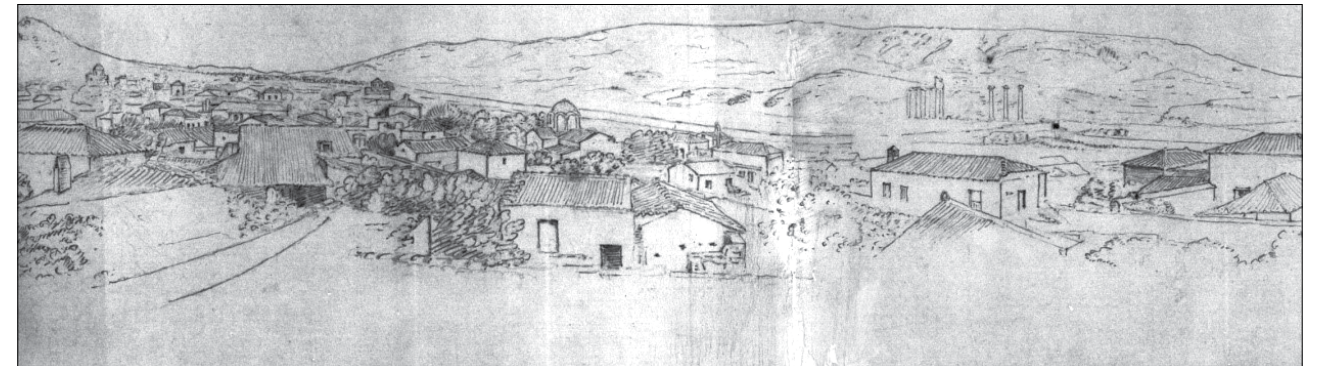
ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ*

Δημήτρης Ν. Καρύδης

Ομότιμος Καθηγητής ΕΜΠ

Το πρώτο σχέδιο που συντάχθηκε για την Αθήνα πρωτεύουσα του Ελληνικού κράτους, από τους Σταμάτιο Κλεάνθη και Eduard Schaubert το 1834, διαθέτει εκτενή και αξιόλογη βιβλιογραφική κάλυψη. Η δική μου προσέγγιση στρέφεται σε ζητήματα ανάλυσης και ερμηνείας της ίδιας της αρχιτεκτονικής/πολεοδομικής διαδικασίας του συγκεκριμένου σχεδιασμού, τα οποία υποστηρίζεται ότι έχουν διαφύγει ως τώρα της προσοχής.

Στη διάρκεια τριών περίπου δεκαετιών, από τη σύνταξη των Καταλόγων της Έκθεσης για την *Αθήνα-Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης* (1986) μέχρι σήμερα, δύο είναι τα στοιχεία τα οποία σταθερά επιμένουν στις επί μέρους προσεγγίσεις:

Εικ. 1. Απόσπασμα σχεδίου της Αθήνας, c. 1800, αποδιδόμενο στον G. Gropius. British Library, Manuscript's Department, (πρώτη δημοσίευση D.N. Karidis, Athens from 1456 to 1920, Archaeopress, Oxford 2014)

1) το πρώτο σχέδιο της Αθήνας ενσωματώνει μια οιοική «ιδεολογική επιταγή» συμβολικής σύνδεσης της Ακρόπολης της Αθήνας με τα Ανάκτορα – άποψη η οποία δεν έχει περιθώρια αμφισβήτησης
2) το πρώτο σχέδιο της Αθήνας αναλύεται, ως αποτύπωμα στο έδαφος, μέσα από σχεδιαστικές χειρονομίες εγγεγραμμένες στη λογική γεωμετρικών σχημάτων (ισόπλευρο τρίγωνο, τετράγωνο). Τα σχήματα αυτά πρώτα *περιγράφονται* από τη θέση και τη μορφή τους στον χώρο και, στη συνέχεια, *επιστρέφουν* ως ερμηνείες των σχεδιαστικών χειρονομιών – τυπική, δηλαδή, εκδοχή μιας «κυκλικής» ερμηνείας, την οποία μπορεί κανείς να αμφισβητήσει.
Σε αντίθεση δηλαδή με την αντιμετώπιση του σχεδίου ως ένα δεδομένο «σύνολο» με συγκεκριμένες ιδιότη-

τες, επιλέγεται η δομική του ανασύνθεση. Αυτή η τελευταία έχει δύο κατευθύνσεις: η πρώτη εστιάζει σε ζητήματα *πλαίσιου σχεδιασμού* (εκπαίδευση των αρχιτεκτόνων και διαθέσιμα αρχιτεκτονικά πρότυπα, επιρροές και αντιλήψεις) και σε ζητήματα αρχιτεκτονικής και πολεοδομικής σύνθεσης (σύνθεση του όλου και επί μέρους χαράξεις). Με την δομική ανασύνθεση, ακόμα και η ίδια η «περιγραφή του σχεδίου» (Α. Παπαγεωργίου-Βενετάς, 48) από τους ίδιους τους συντάκτες τους έχει περιθώρια μιας διαφορετικής ανάγνωσης.

Σύμφωνα με όσα είπαμε προηγουμένως, προσεγγίσεις του σχεδίου της Αθήνας που διεκδικούν τον μέγιστο βαθμό θεωρητικής διερεύνησης και κατοχύρωση των

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

- η θέση του προηγούμενου άξονα στον χώρο θεωρείται δεδομένη, επομένως δεδομένος (;) θεωρείται και ο συνολικός προσανατολισμός της σύνθεσης – με άλλα λόγια, δεν διερευνάται η θέση που παίρνει το νέο σχέδιο της Αθήνας *ως προς τον βράχο της Ακρόπολης* (απόκλιση από τον άξονα βορρά-νότου)

- η θέση της βασιλικής καθέδρας απέναντι από την Ακρόπολη θεωρείται επίσης δεδομένη (;). Ωστόσο, η *θέση* των Ανακτόρων θα μπορούσε να βρίσκεται λίγο πλησιέστερα ή λίγο μακρύτερα του λόφου της Ακρόπολης. Μια οποιαδήποτε νέα τριγωνική σύνθεση θα ήταν δυνατή: «σταθερό στοιχείο» στη νέα διάταξη θα ήσαν η θέση του ανατολικού πλευρικού άξονα (άξονας Παναθηναϊκού Σταδίου) και η *κατεύθυνση* του δυτικού άξονα, ενώ «μεταβλητό στοιχείο» στη νέα διάταξη θα ήταν ο από βορρά προς νότον άξονας ως προς την στόχευση του λόφου της Ακρόπολης και την απόκλιση από τον βορρά.

- η μικρή απόκλιση από την ορθή γωνία της τομής της βάσης του τριγώνου (οδός Ερμού) με την διχοτόμο της γωνίας της κορυφής (οδός Αθηνάς) παραβλέπεται ή αποσιωπάται. Το ενδιαφέρον ίσως είναι ότι η «Περιγραφή του σχε-

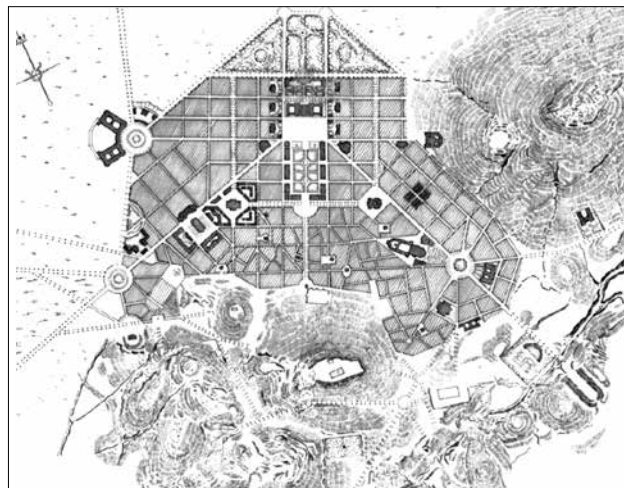
δίου της νέας Αθήνας» (Erläuterung des Planes der Stadt Neu-Athen) από τους συντάκτες του σχεδίου αφήνει ερωτήματα όπως τα προηγούμενα αναπάντητα, περιορίζοντας τις αναφορές τους σε γενικόλογες διατυπώσεις. Για παράδειγμα, (από μετάφραση του ίδιου κειμένου από τον Αλ. Παπαγεωργίου-Βενετά), η νέα πόλη «απλώνεται περί την παλαιάν ως ημισέληνος από ανατολών προς δυσμάς», τα ανάκτορα τοποθετούνται «βορείως της Ακρόπόλεως επί ενός υψηλού σημείου της περιοχής». Ίσως γι' αυτό, οι ως τώρα «ερμηνείες» της σύνθεσης από τρίτους «εμβαθύνουν» αδόκιμα σε απλές περιγραφές.

Από την περίοδο μαθητείας των αρχιτεκτόνων του πρώτου σχεδίου της Αθήνας στην Baukademie του Βερολίνου μέχρι τη σύνταξη του σχεδίου αυτού μεσολαβεί ένα μικρό σχετικά διάστημα, στο οποίο συμπεριλαμβάνεται μια επίσκεψη στη Ρώμη. Είναι εύλογο να πρέπει να εστιάσει ο ερευνητής την προσοχή του σε εκείνα τα χρόνια σπουδής της αρχιτεκτονικής, τόσο από την άποψη της διδασκαλίας

όσο και από την άποψη των διαθέσιμων έντυπων πηγών προσέγγισης του αρχιτεκτονικού λόγου.

Εικ. 2. *Modern Athenians* (σύγχρονοι Αθηναίοι), λιθογραφία 18x9,5 εκ., c. 1830, ιδιωτική συλλογή

Εικ. 3. Το σχέδιο των Κλεάνθη και Schaubert για την Αθήνα (1833) (ανάσχεδιαση Δ.Ν.Κ.)

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

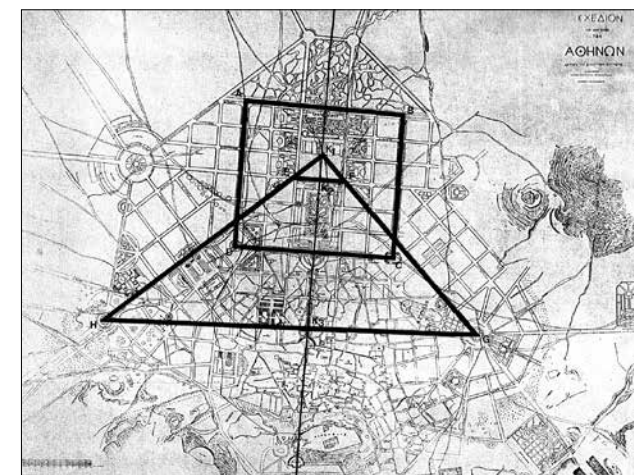
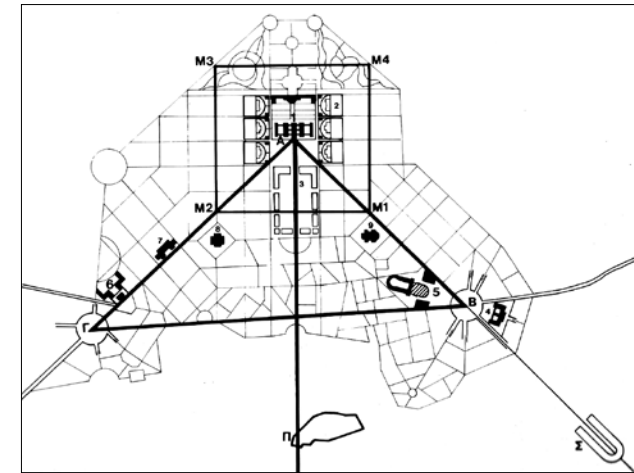
Ως προς την διδασκαλία, το βάρος πέφτει αναμφίβολα στην παρουσία του K.Fr. Schinkel στο εκπαιδευτικό γίγνεσθαι της μεγάλης αυτής Σχολής του Βερολίνου. Οι μεγάλες αρχιτεκτονικές συνθέσεις αυτού του υποστηρικτή μιας ρομαντικής, κλασικής προσέγγισης γίνονται μετά το 1816 και είναι αυτονόητο ότι ορισμένες από αυτές πρέπει να είχαν βαρύνουσα σημασία στην ίδια τη διδασκαλία. Σε αυτήν την κατηγορία εντάσσεται το κτίριο Schloss Tegel (1820-1824), κατοικία του ισχυρού πολιτικού παράγοντα της Πρωσικής Αυλής Wilhelm von Humboldt (Bergdoll, 64). Εκτός από την ενσωμάτωση σε αυτό το κτίριο στοιχείων από την αρχιτεκτονική του Schauspielhaus, που μόλις είχε ολοκληρωθεί, στοιχείων από την Παλλαδιανή Αγγλική αρχιτεκτονική και θεμάτων από τη Villa Trissino στη Vicenza, εξέχουσα θέση στη σύνθεση έχουν οι οκτώ απεικονίσεις των «Αέρηδων», από το Ωρολόγιο του Κυρρήστου της Αθήνας, οι οποίες ενσωματώνονται ευρηματικά, ανά δύο, στις τέσσερις κυβόσχημες απολήξεις του δευτέρου ορόφου. Το στοιχείο αυτό φαίνεται να μην έχει τύχει της κατάλληλης προσοχής όσον αφορά τις γενικότερες επιρροές που ασκήθηκαν στους Κλεάνθη και Schaubert, από τα σπουδαστικά τους χρόνια, στην Ακαδημία Αρχιτεκτονικής του Βερολίνου.

Στα πλαίσια της σπουδής στο Βερολίνο πρέπει, ανα-

ντίρρητα, να συμπεριληφθεί η επαφή των μελλοντικών συντακτών του πρώτου σχεδίου με τις έντυπες πηγές που ήσαν διαθέσιμες εκείνη την εποχή. Σε αυτές περιλαμβάνονται τόσο εκδόσεις, όπως τα σχέδια και οι αποτυπώσεις μνημείων της Ελληνικής αρχαιότητας από τους J. Stuart και N. Revett (*The Antiquities of Athens*, London, πρώτος τόμος 1762), όσο

και εκδόσεις με ευθύ προσανατολισμό στην κωδικοποίηση της διδασκαλίας της αρχιτεκτονικής, όπως το εγχειρίδιο του Fr. Weinbrenner (*Architektonisches Lehrbuch*, Tübingen, 1810-1819). Και εάν το λεύκωμα των Stuart και Revett είναι, αυτονόητα, ο κύριος δίαυλος (αποτελεσματικής) γνωριμίας των σπουδαστών της Baukademie με την Ελληνική αρχιτεκτονική που είναι στο επίκεντρο των θεωρητικών αναζητήσεων εκείνης της εποχής, το εγχειρίδιο του Weinbrenner εξοικειώνει τους ίδιους σπουδαστές με το συντακτικό του χώρου και τις αρχιτεκτονικές επιλύσεις/αναπαραστάσεις (*Architectural Theory*, 591, 593). Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται, ενδεικτικά, το σχέδιο για την Schlosstrasse στην Καρλορούη (με την διαδοχή δια-

φορετικών σχημάτων πλατειών και αντίστοιχο εξοπλισμό, οβελίσκο, πυραμίδα, κ.λπ.), και μία και μόνη σελίδα που περιλαμβάνει 34 (!) περιπτώσεις σχηματικών κατόψεων και όψεων κτιρίων διαφορετικών γεωμετρικών μορφών. Και τα δύο αυτά προσφέρονταν ως μέσα απόκτησης ευχέρειας σε ζητήματα αστικού

Εικ. 4. Χαράξεις γεωμετρικών σχημάτων επί του πρώτου σχεδίου της Αθήνας. Πάνω: Αθήνα Ευρωπαϊκή Υπόθεση, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1985, σ. 93 (Κατάλογος Έκθεσης). Κάτω: Αλ. Παπαγεωργίου-Βενετάς, Αθήνα, Ένα όραμα του κλασικισμού, Αθήνα 2001, σ. 67

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

Εικ. 5. Karl Friedrich Schinkel (Γλυπτό Friedrich Drage, 1876)
(B. Bergdoll, Karl Friedrich Schinkel, Rizzoli, 1994)

σχεδιασμού ή ευκολίας απόδοσης σε χάρτη προτάσεων για μεγάλα δημόσια κτίρια, κ.λπ.

Η διδασκαλία από τη μια και η μελέτη των έντυπων πηγών από την άλλη, συμπληρώνονται (ή συμπληρώνονταν) κατά κανόνα από τα προσωπικά βιώματα που ανακτώνται από την επίσκεψη σε χώρους με μνημεία, πλούσια αρχιτεκτονικά σύνολα. Ο Κλεάνθης και ο Schaubert, μετά την αποφοίτησή τους από το Βερολίνο, είχαν την ευκαιρία να γευθούν για λίγο έστω καιρό τις γόνιμες εμπειρίες της «παραδοσιακής» επίσκεψης στη Ρώμη, στην οποία έφτασαν μέσω Βιέννης και Μονάχου (Bastea, 73). Το ταξίδι της Ρώμης είχε κάνει, δύο φορές, με πολύμηνη παραμονή εκεί, ο K.Fr. Schinkel (Bergdoll, 20). Κατά σύμπτωση, το ταξίδι στη Ρώμη είχε την ίδια ευεργετική επίδραση στην μετέπειτα πορεία τόσο του δασκάλου όσο και των μαθητών του – του Schinkel, γιατί στην οκτάμηνη πρώτη παραμονή του στη Ρώμη στην οποία έφτασε τον Οκτώβριο του 1803 είχε την ευκαιρία να σχετιστεί με τον W. von Humboldt, τότε πρεσβευτή της Πρωσίας στην αιώνια πόλη, των Κλεάνθη και Schaubert γιατί εκεί στη Ρώμη ήρθαν σε επαφή με τον φιλέλληνα ζωγράφο Karl Wilhelm von Heideck ο οποίος τους έδωσε συστατική επιστολή για να συναντήσουν τον Ιωάννη Καποδίστρια.

Πέρα όμως από αυτές τις επωφελείς γνωριμίες, η Ρώμη «μιλούσε» στους επισκέπτες της με το ίδιο της το κτισμένο περιβάλλον. Το ειδικότερο ενδιαφέρον

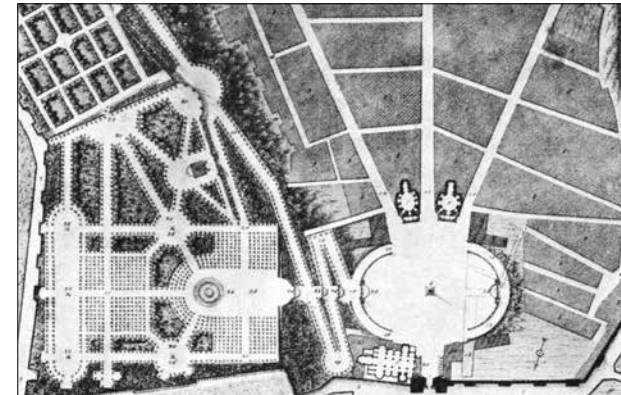

Εικ. 6. K.Fr. Schinkel, η οικία του W.von Humboldt
Schloss Tegel (1820-1824)

είναι ότι από τα τέλη του 18ου αιώνα η περιοχή γύρω από την Piazza del Popolo είχε αρχίσει να γνωρίζει σημαντικούς μετασχηματισμούς. Οι μετασχηματισμοί αυτοί εγγράφηκαν στην αρχική διαμόρφωση του περιήμου *trivium* (ή *tridente*) με κέντρο την Piazza del Popolo, στη βόρεια είσοδο της Ρώμης, όπως αυτό είχε μορφοποιηθεί από τον Rinaldi, τον Bernini και τον Fontana στα τέλη του 17ου αιώνα (Bacon, 155). Μια νέα διάταξη στην πλατεία δόθηκε, ανάμεσα στη δεύτερη και την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα, από τον Giuseppe Valadier, ο οποίος συνέδεσε μια ελλειπτική μορφή που εισήγαγε στην πλατεία με τους κήπους του Pincio ανατολικά και την φυγή προς τον Τίβερη δυτικά. Αυτή, την τελική μορφή της πλατείας γνώρισαν οι αρχιτέκτονες του πρώτου σχεδίου της Αθήνας, όταν επισκέφθηκαν τη Ρώμη λίγο πριν έρθουν στην Ελλάδα – σε αντίθεση με τον Schinkel ο οποίος γνώρισε τις μεταβολές στον αστικό σχεδιασμό της περιοχής αυτής ανάμεσα στο πρώτο του ταξίδι στην Ιταλία, το 1803, και το δεύτερο, το 1824 (Sabine Rewald, 98).

Ιστορικοί της αρχιτεκτονικής, που έχουν ασχοληθεί με το πρώτο σχέδιο της Αθήνας, έχουν επισημάνει τη δυνατή σχέση ενός *trivium* στον Ευρωπαϊκό αστικό σχεδιασμό με ό,τι τελικά πρότειναν οι Κλεάνθης και Schaubert στο πρώτο τους σχέδιο. [Η «Αθηναϊκή» εκδοχή είναι η πλατεία απέναντι από την Ακρόπολη, με τα Ανάκτορα και τους τρεις άξονες (Σταδίου/Αθηνάς/Πειραιώς) που εκπορεύονται από αυτήν]. Ίσως όμως βιαστικά έσπευσαν να δουν ομοιότητες

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

Εικ. 7. Piazza del Popolo, Ρώμη
(σχέδιο Giuseppe Valadier c. 1815)

του σχεδίου της Αθήνας με επιλύσεις Ευρωπαϊκών πόλεων που έχουν βασιλικά ανάκτορα στην κορυφή του *trivium* – όπως είναι οι (προφανείς) περιπτώσεις στις Βερσαλλίες και την Αγία Πετρούπολη, οι οποίες κατέχουν εξέχουσα θέση στη σχετική βιβλιογραφία (Kostof, 236). Και αυτό γιατί, από μια άλλη άποψη, που εκθέτω εδώ, το θεμελιώδες στην συγκεκριμένη επιλογή αστικού σχεδιασμού δεν ήταν η ύπαρξη ή όχι ανακτόρου στην κορυφή αλλά αυτή καθεαυτή η ακτινική διάταξη.

Σε αυτή την κατεύθυνση συλλογισμού οδηγεί η περίπτωση της Piazza del Popolo που προαναφέρθηκε, όπου η τεράστια δύναμη που μεταφέρει η συγκεκριμένη σχεδιαστική χειρονομία στηρίζεται σε πλήθος άλλων στοιχείων της σύνθεσης (πχ., οι δύο απέναντι από την κορυφή συμμετρικά τοποθετημένες εκκλησίες, Santa Maria di Montesanto, Santa Maria dei Miracoli)

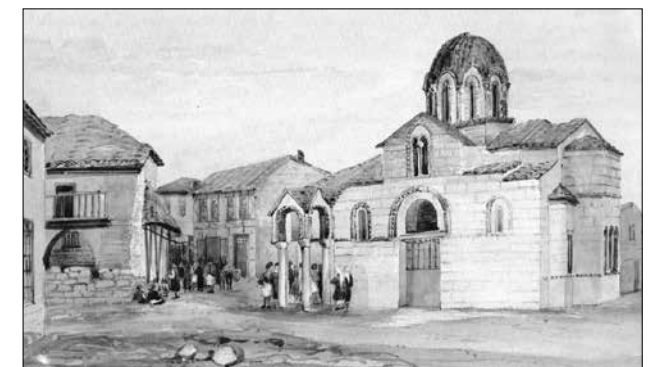
Εικ. 9. Το Φετιχέ Τζαμί και οι Αέρηδες, σχέδιο αγνώστου, 1848,
ιδιωτική συλλογή. (πρώτη δημοσίευση D.N. Karidis, ό.π., Fig. II.29)

Εικ. 8. Piazza del Popolo, Ρώμη, c. 1660 (E.Bacon, Design of Cities,
Thames and Hudson, London 1967, 155)

και όχι σε ανάκτορα. Είναι βέβαιο ότι με αυτές τις ιδιότητες της η πλατεία της Ρώμης προσείλκυσε το ενδιαφέρον των δύο αρχιτεκτόνων, όπως άλλωστε συνέβη με τον William Turner στα 1819, ο οποίος κατέθεσε ένα έξοχο σχέδιο/πανοραμική θέα της πλατείας από τον λόφο του Pincio, αλλά και με τον Schinkel.

Με την ίδια ακριβώς λογική, οι δύο αρχιτέκτονες που σπούδαζαν στο Βερολίνο πρέπει να έγιναν κοινωνοί, (βιωματικά από τη διαμονή τους εκεί και μέσα από την πληροφόρηση της διδασκαλίας), της εξέλιξης του σχεδίου της πρωτεύουσας της Πρωσίας από τον μεσαιωνικό πυρήνα (με τις παλιές πόλεις Kolln και Friedrichs-Werder) στις ορθογωνικές/τριγωνικές επεκτάσεις της Friedrichstadt δυτικά – η τελευταία επίσης εγγράφεται σε ένα *trivium* (Snodin, 118). Στην περίπτωση μάλιστα του Βερολίνου, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην «καθαρή» άρθρωση του σχεδίου, ως

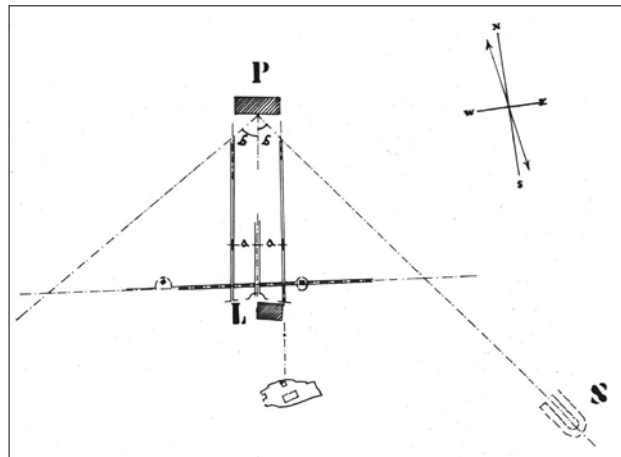

Εικ. 10. Οι Άγιοι Ασώματοι, σχέδιο αγνώστου, c. 1835,
ιδιωτική συλλογή

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

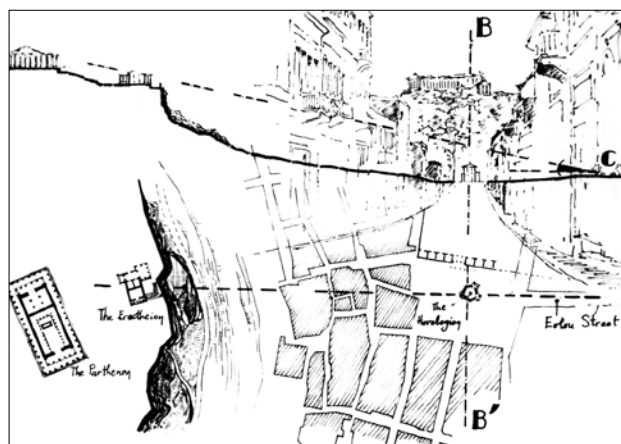
προς την διακριτή παρουσία του ιστορικού πυρήνα και της νέας πόλης. Θα προσέθετα ότι με την ίδια λογική, και με αφορμή όχι προσωπικά βιώματα αλλά γνωσιο-λογικά στοιχεία που οι δύο αρχιτέκτονες προσέλαβαν από τη διδασκαλία στην Ακαδημία του Βερολίνου, η σταδιακή διαμόρφωση του σχεδίου της πόλης Nancy στη Γαλλία τους προσέδωσε αφορμές γόνιμου προβληματισμού. Στην πόλη αυτή, το πέρασμα από τη μεσαιωνική πόλη στην αναγεννησιακή και την πόλη του 17ου/18ου αι. έγινε με την «είσοδο» στον νέο αστικό ιστό δύο νέων μεγάλων πλατειών (*Place Royale* και *Place de la Carriere*), συνδεόμενες με μία στενή δίοδο και μια Αψίδα Θριάμβου – ώστε το σύνολο και οι λεπτομέρειες της διαμόρφωσης που το συνοδεύουν να λειτουργούν αποτελεσματικά ως ενοποιητικά στοιχεία (Bacon, 176-179). Τέλος, η ίδια λογική θα υποδείκνυε την αφορμή ενός γόνιμου προβληματισμού δύο νέων αρχιτεκτόνων με μηδενική εμπειρία στον αστικό σχεδιασμό της κλίμακας μιας πρωτεύουσας πόλης από περιπτώσεις, όπως της χάραξης της *Regent Street* στο Λονδίνο. Λίγα χρόνια είχαν περάσει από τότε που ο John Nash, το 1810, ολοκλήρωσε την πρότασή του για την προηγούμενη οδό. Θέματα όπως αποζημιώσεων και ανέγερσης νέων κατοικιών, αρχιτεκτονικής μορφής και πολεοδομικής συγκρότησης, αλλά και κοινωνικού διαχωρισμού πρέπει να ήσαν επίκαιρα σε συζητήσεις στους αρχιτεκτονικούς κύκλους εκείνης της εποχής – πολύ περισσότερο στους χώρους διδασκαλίας.

Η ακριβής αποτύπωση της πόλης από τους συντάκτες του πρώτου σχεδίου της Αθήνας (1831-1832), με τις οικοδομικές ενότητες, τους δρόμους, τους αγωγούς ύδρευσης, τις κρήνες, τις εκκλησίες, και ποικίλα άλλα χρήσιμα στοιχεία για μια ολοκληρωμένη ανάγνωση του αστικού ιστού, αποτέλεσε τη βάση για τη σύνταξη, υποβολή και έγκριση της πρότασής τους (1833-1834). Η συνοπτική παρουσίαση, όπως αναφέρθηκε στον τίτλο αυτού εδώ του κειμένου, επιβάλλει την άμεση αναφορά μας, στη συνέχεια, στις αρχές σύνθεσης οι οποίες, κατά τη δική μας άποψη, οδήγησαν στο τελικό αποτέλεσμα. Εάν, σε κάποιο βαθμό, εκτιμήθηκε η «περιρρέουσα ατμόσφαιρα» μέσα στην

Εικ. 11. Οι βασικές αρχές σύνθεσης, που αναλύονται στο κείμενο ως «συνιστώσες». Ο προσανατολισμός όλης της σύνθεσης γίνεται μέσα από τον άξονα της οδού Αιόλου (Ωρολόγιον του Κυρρήστου και Ερέχθειον). Η σύνδεση των Ανακτόρων με τα μνημεία της Ακρόπολης γίνεται με ισχυροποίηση αυτής της «επικοινωνίας» μέσω τριών παράλληλων αξόνων: της οδού Αιόλου, της οδού Αθηνάς σε απόσταση από τον προηγούμενο άξονα όσο το μήκος του ορθογωνίου της Βιβλιοθήκης του Αδριανού και από έναν συμμετρικό δυτικότερο άξονα (που λανθάνει). Το διπλάσιο, συνεπώς, του μήκους της Βιβλιοθήκης του Αδριανού ορίζει το μήκος του προτεινόμενου ανακτόρου. Η βάση των εμφανιζόμενων τριγώνων ορίζεται από τις δύο βυζαντινές εκκλησίες, της Καπνικαρέας και των Αγίων Ασωμάτων

οποία οι Κλεάνθης και Schaubert διαμόρφωσαν τις αντιλήψεις τους για τον κτισμένο χώρο, η παρουσία τους στο συγκεκριμένο περιβάλλον της Αθήνας, εγγεγραμμένη σε συνθήκες πρόκλησης, αποδέσμευσε τους μηχανισμούς υπέρβασης της θεωρίας και εκλογίκευσης της πρακτικής.

Εικ. 12. Κάτοψη, τομή (C) και προοπτική απεικόνιση (B) της σύνθεσης του Ωρολογίου του Κυρρήστου με το Ερέχθειο

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

Μια αυστηρή, εννοιολογική προσέγγιση των απόψεων των συντακτών του σχεδίου που ενσωμάτωσαν στην «Περιγραφή» τους, οδηγεί αβίαστα στην πρόθεση μιας ισότιμης παρουσίας μνημείων στο σχέδιο, τόσο από την αρχαιότητα όσο και από τους μεσαιωνικούς χρόνους. Στον βαθμό που η αποδοχή κάποιων τοποσημιών ως στοιχείων άρθρωσης της σύνθεσης είναι δεδομένη, και στον βαθμό που γίνεται συνεκτίμηση τοπογραφικών και πολλών άλλων παραγόντων, πιστεύω ότι η διασφάλιση ιδεολογικών και πρακτικών επιταγών μέσω του νέου σχεδίου μπορεί να αναλυθεί με όσα ακολουθούν (ως περιληπτική διατύπωση των όσων υποστηρίχτηκαν στη διάλεξη του Μουσείου της Ακρόπολης, και όσων έχουν δημοσιευθεί).

Αφού θεωρήσουμε ότι η διάταξη της νέας πόλης είχε αποφασισθεί να σχετιστεί όσο γίνεται πιο οργανικά με τον υφιστάμενο οικισμό, όπως και αφού είχε επιλεγεί η θέση βόρεια της Ακρόπολης, οι παρακάτω σχεδιαστικές/συνθετικές επιλογές θεωρούνται δυνατές συνιστώσες συγκρότησης του πρώτου σχεδίου της Αθήνας:

1^η συνιστώσα, 5 μνημεία στον υφιστάμενο οικισμό: επιλέγονται 3 μνημεία από την αρχαιότητα και δύο από τα βυζαντινά χρόνια, εντασσόμενα σε άξονες που θα καθορίσουν την άρθρωση του σχεδίου. Πρόκειται για το Ερέχθειο, το Ωρολόγιο Ανδρονίκου του Κυρρήστου, το οικοδόμημα της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, και τους δύο Βυζαντινούς ναούς, της Καπνικαρέας και των Αγίων Ασωμάτων.

2^η συνιστώσα, η θέση των Ανακτόρων: η επιλογή της συγκεκριμένης θέσης θα διασφαλιστεί από άξονα ή άξονες που θα χαραχθούν έτσι, ώστε οι δύο αυτοί πόλοι, η βασιλική καθεδρά και το παλίμψηστο του πολιτισμού, να εκφράζουν με ενάργεια στον χώρο την ευεργετική αυτή αντίστιξη.

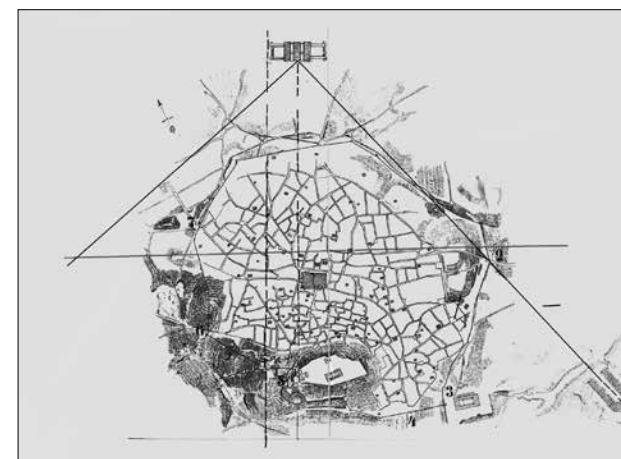
3^η συνιστώσα, οι δύο πρώτοι άξονες: 1) η προέκταση του άξονα του Παναθηναϊκού Σταδίου βορειοανατολικά, και 2) ο άξονας που συνδέει το Ωρολόγιο του Κυρρήστου στην κάτω πόλη με το Ερέχθειο στην Ακρό-

Εικ. 13. Η γένεση της οδού Αιόλου, λιθογραφία άγνωστου καλλιτέχνη, c. 1843, ιδιωτική συλλογή, (πρώτη δημοσίευση D.N. Karidis, Athens from 1456 to 1920, Oxford, 2014, Fig. III.7)

πολη. Αυτός ο τελευταίος είναι και ο από Β προς Ν άξονας, που καθορίζει τον ακριβή προσανατολισμό του σχεδίου.

4^η συνιστώσα, το *trivium* στη σύνθεση: εάν η ιδέα της τριγωνικής/ακτινικής διάταξης δεν έχει προηγηθεί, ως σχεδιαστικό πρότυπο, οι θέσεις των δύο προηγούμενων αξόνων ήδη την υποδεικνύουν – αρκεί ένας δυτικός άξονας, σε συμμετρική θέση με τον ανατολικό άξονα ως προς τον από βορρά προς νότον (οδός Αιόλου).

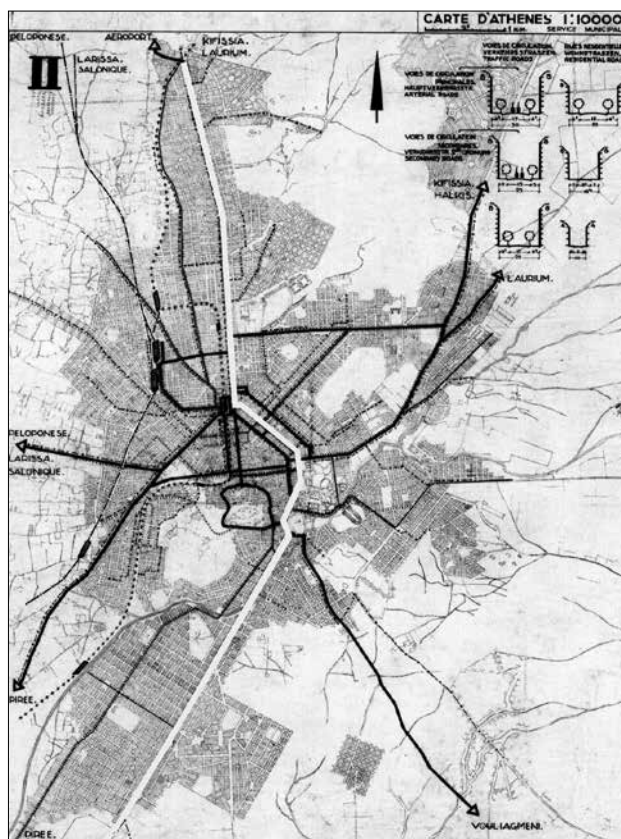

Εικ. 14. Η συνολική άρθρωση του νέου σχεδίου ως προς τα μνημεία της Ακρόπολης (ο άξονας Ερεχθείου-Ωρολογίου του Κυρρήστου ορίζει τον προσανατολισμό του σχεδίου, οι οδοί Αθηνάς και Αιόλου πλαισιώνουν τη βιβλιοθήκη του Αδριανού, και με τον δυτικό τρίτο άξονα ορίζεται, κατά τη μεγάλη διάσταση, η βασιλική καθεδρά – αυτή η δέσμη των 3 αξόνων ορίζει την νοηματική σύνδεση Ακρόπολης-Ανακτόρων). Όπως σχολιάστηκε στη διάλεξη, η συμμετοχή του K.Fr. Schinkel στην άρθρωση των βασικών αρχών σχεδιασμού πρέπει να θεωρείται δεδομένη – χωρίς η συμμετοχή αυτή να μπορεί να αμφισβητηθεί λόγω της γνωστής πρότασης για τα Ανάκτορα στην Ακρόπολη

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

5^η συνιστώσα, *από το trivium στο τρίγωνο*: μέσω του δρόμου που ενώνει τις δύο βυζαντινές εκκλησίες. Η θέση του στον χώρο (με μικρή απόκλιση της ορθής γωνίας στην τομή του με τον από Β προς Ν άξονα) προσδιορίζεται από το ότι επιλέγεται να θέσει την μία εκκλησία στον άξονά του και να συναντήσει την άλλη σε μικρή απόσταση, με παρεμβολή ημικυκλικής πλατείας. Το τρίγωνο που σχηματίζεται είναι το γεωμετρικό σχήμα που θα σηκώσει το βάρος της συνολικής συγκρότησης, από την άποψη των ορίων συσχέτισης παλαιάς και νέας πόλης.

6^η συνιστώσα, *η βιβλιοθήκη του Αδριανού ως μετρονόμος της σύνθεσης*: η ορθογωνική κάτοψη του συγκροτήματος της Βιβλιοθήκης του Αδριανού εμφανίζεται να εντάσσεται στο νέο σχέδιο με δύο ιδιότητες. Πρώτα, η μεγάλη του διάσταση ορίζει δύο παράλληλους άξονες του νέου σχεδίου (Αιόλου και Αθηνάς). Ύστερα, οι άξονες αυτοί πλαισιώνονται από έναν τρίτο δυτικότερο άξονα σε συμμετρική θέση ως προς τον κεντρικό άξονα – άρα, στο διπλάσιο του μήκους του ορθογώνιου της βιβλιοθήκης.

Εικ. 15. Η «Δικαίωση» του Κλεάνθη και του Schaubert. Χάρτης της Αθήνας που συντάχθηκε ακριβώς έναν αιώνα μετά την υποβολή του πρώτου σχεδίου της Αθήνας. Η πόλη «άγνυρώνεται» στον χώρο, α) μέσα από τον άξονα Πατησίων (επέκταση της οδού Αιόλου) - Πανεπιστημίου/Αμαλίας - Σηγγρού, και β) μέσα από το τρίγωνο της αρχικής σύνθεσης (4ο Συνέδριο Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, Αθήνα, 1933)

Architectural Theory, Taschen, 2003.

Bacon, E., *Design of Cities*, Thames and Hudson, London 1967.

Bastea, E., *The Creation of Modern Athens*, Cambridge University Press, 2000.

Bergdoll, B., *Karl Friedrich Schinkel – an architecture for Prussia*, Rizzoli, New York 1994.

Karidis, D.N., *Athens from 1456 to 1920 – the town under Ottoman rule and the 19th century capital city*, Archaeopress, Oxford 2014.

Kostof, Sp., *The City Shaped*, Thames and Hudson, London 1999.

Παπαγεωργίου-Βενετάς, Α., *Αθήνα – ένα όραμα του κλασικισμού*, Εκδόσεις Καπόν, 2001.

Rewald, S., *Rooms with a view – the Open Window in the 19th cent.*, The Metropolitan Museum of Art, Yale University Press, New Haven and London 2011.

Snodin, M., *Karl Friedrich Schinkel – a Universal Man*, Yale University Press, New Haven and London 1991.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Αθήνα *Ευρωπαϊκή Υπόθεση*, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης, Υπουργείο Πολιτισμού, 1985.

* Συνοπτική παρουσίαση της διάλεξης που δόθηκε τον Φεβρουάριο του 2017 στο Μουσείο της Ακρόπολης

ΟΙ «ΦΙΛΟΙ» ΜΑΣ ΓΡΑΦΟΥΝ

Από τις εκδηλώσεις της ΕΦΑ

Εκδρομή στην Αίγινα (11-12 Μαΐου 2017)

Η απόφαση της Ένωσης να επισκεφθεί την Αίγινα, ένα νησί τόσο κοντινό στην Αθήνα και τόσο πλούσιο σε ιστορία και πολιτισμό, ήταν μια πολύ ωραία ιδέα, στην οποία τα Μέλη μας ανταποκρίθηκαν με ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Προκειμένου να μπορέσουμε να επισκεφθούμε τις αρχαιότητες του νησιού αλλά και τα πολλά δείγματα της νεότερης πολιτιστικής κληρονομιάς του, αποφασίσαμε η εκδρομή να είναι διήμερη.

Ξεκινήσαμε λοιπόν την Πέμπτη 11 Μαΐου από τον Πειραιά συνοδευόμενοι από την αρχαιολόγο κ. Καλλιόπη Φλώρου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής, Πειραιώς και Νήσων που θα μας ξεναγούσε στις βυζαντινές αρχαιότητες του νησιού. Σύμφωνα με τη μυθολογία η Αίγινα, κόρη του ποταμού Ασωπού και της Μετώπης, μεταφέρθηκε από τον Δία στο νησί Οινωνή (πρώτο όνομα της Αίγινας), όπου και γεννήσε τον γιό τους Αιακό.

Ο Αιακός έγινε ο πρώτος βασιλιάς του νησιού με υπηκόους τους Μυρμιδόνες, μυρμήγκια, που ο Δίας μεταμόρφωσε σε ανθρώπους. Από τα ιστορικά δεδομένα ωστόσο, προκύπτει ότι ο Αιακός κατέβηκε στην Αίγινα περί το 1200 π.Χ., με τους αυτόχθονες της Φθίας της

Θεσσαλίας Μυρμιδόνες, πιεζόμενος από την κάθοδο των Δωριέων.

Τα επόμενα χρόνια η Αίγινα γνώρισε μεγάλη ακμή. Οι κάτοικοί της, έχοντας ένα φτωχό νησί, που δεν μπορούσε να τους θρέψει, εκμεταλλεύθηκαν την εξαιρετική γεωγραφική της θέση και στράφηκαν στο εμπόριο και την ναυτιλία. Η

πρωτεύουσα του νησιού, η Κολώνα, κατοικημένη από την προϊστορική εποχή, γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη. Πρώτοι οι Αιγινήτες στην κυρίως Ελλάδα έκοψαν νόμισμα, την «χελώνη». Δυστυχώς, κατά την περίοδο των Μηδικών πολέμων ήλθαν σε αντιπαράθεση με τους ανταγωνιστές τους στη θάλασσα Αθηναίους, καθώς δεν συμπαράταχθηκαν με τους υπόλοιπους Έλληνες εναντίον των Περσών, με αποτέλεσμα οι Αθηναίοι να τους επιτεθούν και να τους συντρίψουν. Μετά την καταστροφή αυτή η Αίγινα δεν ξαναβρήκε την παλιά της αίγλη και ακμή, αλλά ακολούθησε την ζωή της παραμελημένης επαρχίας, τόσο κατά τη ρωμαϊκή όσο και κατά τη βυζαντινή περίοδο. Από το 1204 μ.Χ. παραχωρήθηκε στους Ενετούς, κυριαρχία

Οι βυζαντινές εκκλησίες στην Παλαιοχώρα της Αίγινας

Ξεναγηση των «Φίλων» από την Κ. Φλώρου.
Φωτ. Κ. Μοσχούρη

που δύο φορές διακόπηκε από περιόδους Τουρκοκρατίας. Το 1828, με τη δημιουργία του σύγχρονου Ελληνικού Κράτους, η Αίγινα γνωρίζει μια πρόσκαιρη ακμή, καθώς γίνεται η πρώτη πρωτεύουσα της ελεύθερης Ελλάδας όπου και ορκίζεται ως Κυβερνήτης ο

Καποδίστριας. Σήμερα αποτελεί ένα νησί που εκμεταλλεύεται τα λίγα, αλλά ποιοτικά προϊόντα της και τον τουρισμό, που τα τελευταία χρόνια γνωρίζει σημαντική άνθηση.

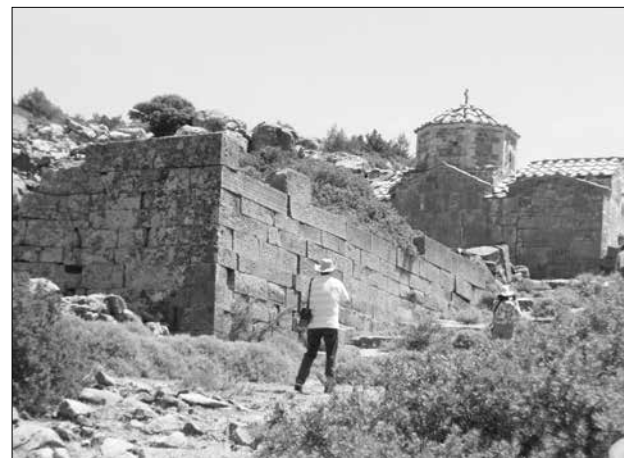
Αμέσως μετά την αποβίβασή μας στο λιμάνι της Αίγινας, ξεκινάμε με πούλμαν για τα ερείπια του οικισμού της Παλαιοχώρας, κτισμένης πάνω σε απόκρημνο βράχο, στο κέντρο περίπου του νησιού. Όπως μας ενημερώνει η κα Φλώρου, ο χώρος της Παλαιοχώρας είχε συνεχή οικιστική δραστηριότητα που μαρτυρείται από την αρχαιότητα. Στα τέλη του 9ου μ.Χ. αιώνα, η περιοχή, που καθώς βρισκόταν μακριά από τη θάλασσα ήταν προστατευμένη από τις συνεχείς πειρατικές επιδρομές των Αράβων, άρχισε να προσελκύει όλο και περισσότερους κατοίκους και να εξελίσσεται σε νευραλγικό οικιστικό πυρήνα του νησιού. Η καταστροφή της από τον Βαρβαρόσσα το 1537, σε συνδυασμό με τη λεηλασία της το 1654 από τον Βενετό Μοροζίνι, αλλοίωσαν κατά πολύ την αρχική εικόνα της. Σήμερα όλα τα σπίτια έχουν σχεδόν γκρεμισθεί, ενώ από τις 35 εκκλησίες που σώζονται σπαρμένες στη νοτιοδυτική πλευρά του λόφου, λίγες διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Στην κορυφή του λόφου υψώνεται το κάστρο της κτισμένο την εποχή της πρώτης Ενετοκρατίας (1451-1540).

Η πρώτη εκκλησία που επισκεφθήκαμε είναι η βασιλική του Σταυρού, διακοσμημένη με λαϊκότερες τοιχογραφίες. Στον περίβολο της εκκλησίας αυτής

γινόταν τα παλιά χρόνια ο μεγάλος χορός της Λαμπρής, ένα έθιμο που αναβιώνει πάλι τα τελευταία χρόνια. Στη συνέχεια του μονοπατιού που ανεβαίνει προς το Κάστρο συναντάμε μία από τις αξιολογότερες εκκλησίες της Παλαιοχώρας, που δεσπόζει στην μοναδική πλατεία της, τη λεγόμενη του «φόρου», τον Άγιο Γεώργιο τον Καθολικό ή Παναγία Φορίτισσα. Η ιστορία του ναού έχει συνδεθεί με την μεταφορά στην Αίγινα της κάρας του Αγίου Γεωργίου από τους Αραγωνέζους κυρίαρχους στα τέλη του 14ου αιώνα, όπου και παρέμεινε ως την μεταφορά της τον 15ο αιώνα στην πατρίδα τους, τη Βενετία, από τους τότε κυρίαρχους του νησιού, Ενετούς. Λέγεται ότι με τα χρήματα που έλαβαν οι κάτοικοι της Παλαιοχώρας, ως αντάλλαγμα για την παράδοση της κάρας στους Ενετούς, κατάφεραν να οχυρώσουν την κορυφή του λόφου. Ο ναός είναι μονόχωρος με προσανατολισμό Α-Δ και καλύπτεται από οξυκόρυφο θόλο που φέρει δύο ενισχυτικά τόξα. Η θύρα εισόδου βρίσκεται στον δυτικό τοίχο, ενώ η κόγχη του ιερού είναι τοποθετημένη ιδιόρρυθμα στον κατά μήκος ανατολικό τοίχο προς τη βορεινή πλευρά. Ο ναός ήταν εγκαταλελειμμένος και με πολλά προβλήματα στους τοίχους και στον θόλο, ενώ η έντονη υγρασία κατέστρεφε τις τοιχογραφίες του. Μετά από ειδική μελέτη που εκπονήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού, έγινε η αποκατάστασή του που ολοκληρώθηκε το 2001 με χρηματοδότηση από το Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντη. Με την βοήθεια και τις

Το εκκλησιάκι των Ταξιαρχών (αριστερά) και ο βωμός του Ελλανίου Διός (δεξιά) στην κορυφή του Όρους.
Φωτ. Κ. Μοσχούρη

Οι «Φίλοι» στους Άγιους Θεόδωρους ή «Ομορφη Εκκλησιά» (αριστερά) και στον Άγιο Γεώργιο τον Καθολικό ή Παναγία Φορίτισσα (δεξιά).
Φωτ. Κ. Μοσχούρη

διευκρινίσεις της κας Φλώρου μπορέσαμε να θαυμάσουμε τις υπέροχες τοιχογραφίες του. Ο τελευταίος ναός που επισκεπτόμαστε στην Παλαιοχώρα είναι αυτός της Επισκοπής, στη συνέχεια του ανηφορικού καλντεριμιού προς την κορυφή του λόφου. Ο ναός, που αποτελούσε την μητρόπολη της Παλαιοχώρας, ήταν η έδρα του Αγ. Διονυσίου που διέμεινε στην Αίγινα από το 1576 έως το 1579.

Φεύγοντας από την Παλαιοχώρα, η κα Φλώρου προτείνει να μας συνοδεύσει στην λεγόμενη «Όμορφη Εκκλησιά», ένα ξωκκλήσι του 13ου αι. αφιερωμένο στους Αγίους Θεόδωρους. Μετά από μια ημίωρη περίπου διαδρομή με τα πόδια μέσα από περιβόλια και αγροτικές κατοικίες, φθάνουμε στη μικρή μονόκλιτη βασιλική που είναι χτισμένη από μεγάλους ορθογώνιους πωρόλιθους. Το εσωτερικό της σκεπάζεται με τοιχογραφίες οι οποίες εικονίζουν σκηνές από τη ζωή του Χριστού, δυστυχώς πολύ κατεστραμμένες.

Επιστρέφοντας προς την πόλη της Αίγινας ακολουθούμε το δρόμο που κατευθύνεται προς τα νοτιοανατολικά και φθάνουμε στην περιοχή του ιερού του Ελλανίου Διός, που βρίσκεται στην κορυφή του Όρους, του υψηλότερου βουνού της Αίγινας (532μ.). Η λατρεία του Δία στο ιερό του Ελλανίου Διός, θεωρείται ότι εισήχθη στην Αίγινα από τον Αιακό όταν έφθασε εδώ από τη Θεσσαλία περί το 1200 π.Χ. Στην κορυφή του Όρους έχουν βρεθεί μετά από ανασκαφές τα ερείπια βωμού καθώς και θεμέλια ναού αφιερω-

μένου στον Ελλάνιο Δία. Φθάνοντας στην περιοχή εγκαταλείπουμε το πούλμαν και συνεχίζουμε με τα πόδια το μονοπάτι που οδηγεί στα ερείπια που σώζονται χαμηλότερα από την κορυφή, στη βόρεια πλαγιά του Όρους και περιλαμβάνουν πλατιά βαθμιδωτή ανάβαση και θεμέλια κτηρίων. Θεωρείται ότι εδώ συγκεντρώνονταν οι προσκυνητές, μετά τη θυσία στον Ελλάνιο Δία, στην κορυφή του Όρους, για το κοινό γεύμα. Στη βυζαντινή εποχή, πάνω στα ερείπια των εγκαταστάσεων αυτών είχε κτισθεί μοναστήρι, από το οποίο σώζεται το μικρό εκκλησιάκι των Ταξιαρχών. Φεύγοντας από το ιερό κατευθυνόμαστε για φαγητό στην όμορφη –και τουριστική σήμερα– παραλία Μαραθώνα, στα δυτικά του νησιού. Στον υπήνεμο κόλπο του Μαραθώνα συγκεντρώθηκε ο ελληνικός στόλος μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας για να βραβεύσει τους νικητές. Εδώ επίσης αποβιβάσθηκε ο Καποδίστριας κατά την άφιξή του στην Αίγινα.

Μετά την απαραίτητη μεσημεριανή ανάπαυση στο ξενοδοχείο, αναχωρούμε για μια μικρή περιήγηση στην πόλη της Αίγινας. Ξεκινάμε από την Πλατεία Εθνεγερσίας, όπου βρίσκεται εγκαταλελειμμένο το αρχοντικό του Κωνσταντίνου Κανάρη και φθάνουμε στον Πύργο του Μάρκελλου, του 1650, με πατώματα και πολεμίστρες, που σήμερα στεγάζει το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου. Δίπλα του υψώνεται η εκκλησία του Αγ. Νικολάου με τα δύο ψηλά καμπαναριά της, κτισμένη δίπλα στα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Περ-

τώντας ένα δρόμο με πολλά αρχοντικά –ανάμεσα στα οποία και αυτό της οικογένειας Βαρβάκη– φθάνουμε στο Κυβερνείο, κτήριο στο οποίο έμεινε ο Καποδίστριας και αργότερα λειτούργησε ως Νομισματοκοπείο και ως το πρώτο Αρχαιολογικό Μουσείο. Σήμερα στεγάζει το Ιστορικό Αρχείο και την Δημοτική Βιβλιοθήκη της Αίγινας και βρίσκεται υπό ανακαίνιση. Φθάνοντας στη Μητρόπολη της Αίγινας (ναός Αγ. Διονυσίου) συναντάμε τον πρωτοπρεσβύτερο Εμμανουήλ, εφημέριο του ναού. Ο ναός, κτισμένος το 1806, είναι τρίκλιτη βασιλική με πέντε τρούλλους, με σκεπαστό εξωνάρθηκα που στηρίζεται σε 4 μονολιθικές κολώνες από τραχύτη, ενώ τα σχέδια του καμπαριού της Εκκλησίας οφείλονται στους αρχιτέκτονες Κλεάνθη και Σάουμπερτ. Εδώ ορκίστηκε ο Καποδίστριας ως πρώτος Κυβερνήτης της ελεύθερης Ελλάδας. Στον περιβόλο της Μητρόπολης βρίσκεται το Εϋνάρδειο, κτήριο του 1830, επίσης σε σχέδια των Κλεάνθη και Σάουμπερτ που λειτούργησε ως σχολείο των δασκάλων των αλληλοδιδακτικών σχολείων. Περιπατώντας καταλήγουμε στην ψαραγορά της Αίγινας, κτισμένη στις αρχές του 20ού και από εκεί στα πολυάρθιμα μεζεδοπωλεία της παραλίας για να απολαύσουμε θαλασσινούς μεζέδες. Τη δεύτερη μέρα της εκδρομής μας επιβιβαζόμαστε στο πούλμαν και ακολουθούμε τον παραλιακό δρόμο

που κατευθύνεται προς βορρά, παράλληλα προς την όμορφη συνοικία Πλακάκια, στην οποία έζησαν πολλοί από τους καλλιτέχνες που επέλεξαν την Αίγινα ως τόπο δημιουργίας τους. Σε λίγα χιλιόμετρα από την πόλη βρίσκεται το Μουσείο του γλύπτη και ζωγράφου Χρήστου Καπράλου που στεγάζεται στο σπίτι του

καλλιτέχνη. Σήμερα το Μουσείο αυτό αποτελεί παράρτημα της Εθνικής Πινακοθήκης. Μπροστά από το Μουσείο δεσπόζει, πάνω στη θάλασσα, το μεγάλο γλυπτό του με το όνομα MANA αφιερωμένο στη μητέρα του. Στην αυλή του Μουσείου, μας υποδέχεται η ιστορικός τέχνης κα Αρετή Πηγιαδίτη.

Από την κα Πηγιαδίτη μαθαίνουμε στοιχεία για την ζωή του Καπράλου. Γεννήθηκε στο χωριό Παναιτώλιο κοντά στο Αγρίνιο, από πολύ φτωχή οικογένεια. Με τη βοήθεια των Αγρινιωτών αδελφών Παπαστράτου, σπούδασε ζωγραφική στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών και στη συνέχεια γλυπτική στο Παρίσι. Το 1940 επιστρέφει στο χωριό του, όπου εργάζεται υπό αντίξοες συνθήκες με μοντέλο, στα πιο χαρακτηριστικά γλυπτά του, τη

μητέρα του. Μετά την ενθουσιώδη υποδοχή που γνωρίζει η έκθεση των έργων του στον Παρνασσό, το 1946, μετακινείται στην Αθήνα. Εμβληματικό έργο της περιόδου αυτής είναι το Μνημείο της Πίνδου, μία ζωφόρος μήκους 40μ., που αφηγείται το έπος του πο-

Το γλυπτό «Μάνα» του Χρ. Καπράλου

Ξεναγηση των «Φίλων» στο Μουσείο Καπράλου από την Α. Πηγιαδίτη
Φωτ. Κ. Μοσχούρη

λέμου και της ειρήνης και το οποίο σήμερα υποδέχεται τους επισκέπτες στο περιστύλιο της Βουλής. Η κα Πηγιαδίτη μας παρουσιάζει με εξαιρετικό τρόπο το αντίγραφο του που εκτίθεται στο Μουσείο. Το 1963 ο Καπράλος μετακινείται στην Αίγινα, όπου χτίζει δικό του εργαστήριο. Δημιουργεί πολλά έργα, μερικά από τα οποία εκτίθενται στο Μουσείο. Η κα Πηγιαδίτη μας παρουσιάζει τα πώρινα, μαρμάρινα, σφυρήλατα και χάλκινα ανθρωπόμορφα γλυπτά του αλλά και τα έργα της τελευταίας περιόδου του, τα γιγαντιαία εντυπωσιακά γλυπτά από κορμούς ευκαλύπτου και, τέλος, τα έργα ζωγραφικής του.

Με συνοδό την αρχαιολόγο κα Άννα Γιαννούλη, κατευθυνόμαστε στον αρχαιολογικό χώρο της Κολώνας που βρίσκεται δίπλα στο λιμάνι και την πόλη της Αίγινας. Όπως μας ενημερώνει η κα Γιαννούλη, η προϊστορική πόλη της Αίγινας άκμασε την εποχή του Χαλκού, ενώ τα πρώτα οικιστικά κατάλοιπα στην περιοχή χρονολογούνται στη νεότερη Νεολιθική εποχή. Τον 6ο αι. π.Χ. ανεγείρονται τα πρώτα οικοδομήματα για χρήση λατρείας, μεταξύ των οποίων και ο ναός του Απόλλωνα από τον οποίο σώζεται σήμερα μία κολώνα.

Επισκεπτόμαστε το Μουσείο της Κολώνας, που βρίσκεται δίπλα στον αρχαιολογικό χώρο και θαυμάζουμε τις μακέτες των 11 διαδοχικών οικισμών της πόλης

που εκτίθενται εκεί. Βγαίνοντας από το Μουσείο περιηγούμε με την βοήθεια της κας Γιαννούλη στα δαιδαλώδη οικιστικά κατάλοιπα των προϊστορικών οικισμών, που χαρακτηρίζονται από συνεχείς ανοικοδομήσεις μέχρι την ελληνιστική εποχή. Με την επικράτηση του Χριστιανισμού ο τόπος μετατράπηκε

πάλι σε χώρο κατοίκησης μέχρι το τέλος της πρώτης χιλιετίας, οπότε ο οικισμός μεταφέρθηκε στην Παλαιοχώρα.

Φεύγοντας από την πόλη της Αίγινας, περνάμε έξω από το Ορφανοτροφείο, το μεγάλο λιθόκτιστο κτήριο που ανεγέρθηκε από τον Καποδίστρια το 1828, προκειμένου να στεγάσει περίπου εξακόσια ορφανά του Αγώνα της Απελευθέρωσης. Ός το 1844 λειτούργησε ως σχολείο τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης. Κατά καιρούς εκεί στεγάστηκε το πρώτο Αρχαιολογικό Μουσείο του νησιού, το πρώτο Εθνικό Τυπογραφείο, λιθογραφείο, βιβλιοπωλείο και το πρώτο Ελληνικό Ωδείο. Η τελευταία χρήση του ήταν φυλακή για ποινικούς και πολιτικούς κρατούμενους, από το 1880 έως το 1984.

Διασχίζοντας την Αίγινα

προς τα ανατολικά φθάνουμε στον αρχαιολογικό χώρο της Αφαιάς, που δεσπόζει στην κορυφή ενός πευκόφυτου λόφου στο βορειοανατολικό μέρος του νησιού. Το σπουδαιότερο μνημείο του ιερού είναι ο ναός αφιερωμένος στην τοπική θεότητα Αφαία. Σύμφωνα με

Ο αρχαιολογικός χώρος της Κολώνας στην Αίγινα

Ξεναγηση των «Φίλων» στον αρχαιολογικό χώρο της Κολώνας από την Α. Γιαννούλη. Φωτ. Κ. Μοσχούρη

την επικρατέστερη άποψη, η κρητική θεά Βριτόμαρτις - Δίκτυννα, έφυγε από την Κρήτη με ψαράδικο, κυνηγημένη από τον βασιλιά Μίνωα. Όταν οι ψαράδες της επιτέθηκαν έπεσε στη θάλασσα και κολυμπώντας έφθασε στην Αίγινα, όπου κρύφθηκε στο δάσος και έγινε αφανής (Αφαία).

Όπως μας είπε η κα Γιαννούλη, ο διατηρούμενος σήμερα αρχαϊκός ναός αποτελεί τον τρίτο κατά σειρά που οικοδομήθηκε στο ιερό. Ο πρώτος ναός, που χρονολογείται στον 7ο αι. π.Χ., πολύ μικρότερος από τον σημερινό, βρίσκεται κάτω από αυτόν και δεν έχει ανασκαφεί. Ο πρωιμότερος δωρικός ναός κτίστηκε γύρω στα 570-560 π.Χ. και καταστράφηκε από πυρκαϊά το 510 π.Χ. Την εποχή της ανοικοδόμησης του νέου ναού (500-490 π.Χ.) το ιερό πήρε την οριστική του μορφή με τη διαμόρφωση μιας μεγάλης επίπεδης επιφάνειας κάτω από την οποία ετάφησαν τα λείψανα του κατεστραμμένου ναού. Ο νεότερος αρχαϊκός ναός, πάνω σε κρηπίδα τριών βαθμίδων, είναι δωρικός περίπτερος, με κιονοστοιχία 12 κίωνων στις μακρές και 6 στις στενές πλευρές.

Οι κίονες είναι μονολιθικοί με 20 ραβδώσεις, εκτός από 3 της βόρειας πλευράς, που αποτελούνται από σπονδυλούς. Ο ναός είχε κατασκευασθεί από ντόπιο πορώδη ασβεστόλιθο. Μαρμάρινη ήταν μόνο η πρώτη στρώση κεράμων, το κορυφαίο ανθεμωτό ακρωτήριο

και οι τέσσερις σφίγγες στις γωνίες της στέγης. Τα γλυπτά των αετωμάτων, με θέματα από τις μυθικές εκστρατείες της Τροίας, στις οποίες είχαν διακριθεί Αιγινήτες ήρωες, θεωρείται ότι απεικονίζουν την μετάβαση από την αρχαϊκή στην πρώιμη κλασική εποχή. Το ιερό της Αφαίας δεν διατηρήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η αθηναϊκή επιβολή στην Αίγινα από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. οδήγησε στην παρακμή του και μόνον λίγες εργασίες επισκευών έγιναν τον 4ο αι. π.Χ. ενώ προς το τέλος του 2ου αι. π.Χ. ο χώρος είχε πια εγκαταλειφθεί.

Η πρώτη έρευνα στο ιερό έγινε το 1811 από τον αρχιτέκτονα Cockerell και τον βαρόνο von Hallerstein που ανέσκαψαν τα γλυπτά των αετωμάτων τα οποία και μετέφεραν στο εξωτερικό. Εκεί πουλήθηκαν στον Λουδοβίκο Α΄ της Βαυαρίας και σήμερα εκτίθενται στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου. Σε μεταγενέστερες ανασκαφές από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο ήλθαν στο φως τα θαμμένα λείψανα του πρώιμου αρχαϊκού ναού. Τα έτη 1951-1960 πραγματοποιήθηκε στον ναό της Αφαίας αναστήλωση με-

γάλης κλίμακας από τους Α. Ορλάνδο και Ε. Στίκα. Με τη βοήθεια της κας Γιαννούλη περιηγηθήκαμε στο χώρο και θαυμάσαμε και την εντυπωσιακή θέα προς την Αττική και την Πελοπόννησο. Πριν φύγουμε επισκεφθήκαμε το μικρό Μουσείο του χώρου, όπου

Ο ναός της Αφαίας στην Αίγινα.
Φωτ. Κ. Μοσχούρη

Ξεμάγηση των «Φίλων» από την Α. Γιαννούλη στον ναό της Αφαίας στην Αίγινα. Φωτ. Κ. Μοσχούρη

είδαμε την εντυπωσιακή ανακατασκευή της ανωδομής και του αετώματος του πρώιμου αρχαϊκού ναού με θραύσματα, που χάρη στην προστασία τους στο έδαφος, διατηρούν μεγάλο μέρος της έγχρωμης διακόσμησής τους. Η εντύπωση που αποκομίσαμε όλοι μας είναι ότι το μικρό και φτωχό αυτό Μουσείο δεν είναι κατάλληλο για την έκθεση των μοναδικής αξίας και ομορφιάς αυτών ευρημάτων.

Φεύγουμε για το γραφικό ψαροχώρι της Πέρδικας, απέναντι από το νησάκι της Μονής. Το γεύμα με θαλασσινά δίπλα στη θάλασσα μας αποζημιώνει για την κούραση της ημέρας. Πριν από την αναχώρηση από το νησί τα Μέλη μας έχουν την ευκαιρία να κάνουν μια τελευταία βόλτα στην πόλη και να προμηθευτούν κάποια από τα προϊόντα του νησιού, κυρίως τα ονομαστά για την νοστιμιά τους φυστίκια.

Κατά τη διάρκεια της διαδρομής με το πλοίο προς τον Πειραιά τα Μέλη μας εκφράζουν τις απόψεις τους για την εκδρομή. Τα θετικά τους σχόλια αποδεικνύουν ότι η εκδρομή στην Αίγινα ήταν, αν και λίγο κουραστική, από τις πιο πλούσιες σε εμπειρίες και επιτυχημένες της Ένωσής μας.

Εκδρομή στην Κρήτη (7-10 Ιουνίου)

Η τριήμερη εκδρομή της Ένωσης στη Κρήτη περιορίσθηκε στην επίσκεψη των νομών Χανίων και Ρεθύμνου και συμπεριέλαβε, την τελευταία ημέρα, και το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Η εκδρομή έγινε ατμοπλοϊκά. Ξεκινήσαμε το βράδυ της 7ης Ιουνίου με το πλοίο Blue Galaxy από τον Πειραιά. Στο λιμάνι της Σούδας μας περίμενε η Αντιπρόεδρος της Ένωσης Καθηγήτρια κα Φανή Μαλλούχου-Τυφάνο η οποία και είχε επιμεληθεί του προγράμματος των επισκέψεων.

Η περιήγηση στα Χανιά άρχισε από τον λόφο Καστέλλι όπου τοποθετείται η Μινωϊκή Κυδωνία, γνωστή από τις πινακίδες της Κνωσού. Εκεί μας περίμενε η αρχαιολόγος της ΚΕ΄ Εφορείας κα Ευτυχία Πρωτοπαπαδάκη. Μαζί της περπατήσαμε στο πάνω μέρος του Λόφου όπου φαίνεται η συνέχεια κατοίκησης της πόλεως με τα βυζαντινά και οθωμανικά τείχη. Εκεί βρισκόταν το διοικητικό κέντρο της Καστροπολιτείας επί Τουρκοκρατίας. Στη συνέχεια η κυρία Πρωτοπα-

παδάκη μας επεσήμανε ορισμένες σωστικές ανασκαφές μέσα στη πόλη, οι οποίες είχαν αρχίσει από το 1965 και συνεχίζονται σήμερα σε συνεργασία με την Σουηδική Αρχαιολογική Σχολή. Έτσι, μας έδειξε την θέση όπου βρέθηκαν πινακίδες Μινωϊκής Γραφής Α,

Ξεμάγηση των «Φίλων» στη μινωϊκή οικία στο Καστέλλι Χανίων από την Ε. Πρωτοπαπαδάκη. Φωτ. Φ. Μαλλούχου-Τυφάνο

Ξεμάγηση των «Φίλων» στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων από την Ε. Πρωτοπαπαδάκη. Φωτ. Φ. Μαλλούχου-Τυφάνο

Μαρία Ιωαννίδου

άλλο σημείο όπου βρέθηκε μινωϊκός βαίτυλος του 1600 π.Χ. σε λάκκο ιερού και σε άλλο σημείο μας εξήγησε την διάταξη μινωϊκής οικίας η οποία ανασκάφηκε πρόσφατα με διπλόθυρο, κίονες, αποθηκευτικούς χώρους, αίθουσες και κλιμακοστάσια. Μετά από μια αρκετά μακρά περιήγηση κατευθυνθήκαμε προς το Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων, το οποίο στεγάζεται, από το 1963, στο καθολικόν της Ενετικής Μονής του Αγίου Φραγκίσκου. Τα εκθέματα του Μουσείου δίνουν μία διαχρονική εικόνα της πολιτισμικής ιστορίας του Νομού Χανίων από την νεολιθική εποχή έως και τα χρόνια της ρωμαιοκρατίας. Τα ευρήματα παρουσιάζονται κατά ανασκαφικά σύνολα και θεματικές ενότητες. Ενδιαφέρον το αρχείο πήλινων πινακίδων Γραμμικής Α γραφής και το γνωστό πήλινο σφράγισμα με παράσταση πόλεως και τον θεό προστάτη από το Καστέλλι Χανίων (β' μισό 15ου αι. π.Χ.). Τα περισσότερα μινωϊκά εκθέματα του Μουσείου ανήκουν στην Υστερομινωϊκή ΙΙΙ περίοδο όπου τοποθετείται χρονολογικά και το σημαντικό τοπικό εργαστήριο της Κυδωνίας. Σημαντικός αριθμός πήλινων πινακίδων με Γραμμική Β από το Καστέλλι, που αποκαλύφθηκαν πρόσφατα, κατά τις ελληνοσυνθηδικές ανασκαφές, υποδεικνύουν την σπουδαιότητα της κρητομυκηναϊκής Κυδωνίας. Από τους ιστορικούς χρόνους εντυπωσιακά είναι τα πήλινα ειδώλια ταύρων σε

ανεξάντλητη ποικιλία τύπων και μεγεθών από αγροτικό υπαίθριο ιερό, όπου λατρευόταν ο Ποσειδώνας στα Τσισκιανά Σελινούντος. Από το 2000 το Μουσείο περιλαμβάνει και την αξιόλογη συλλογή Μητροστάκη, η οποία καταλαμβάνει τρεις μικρές αίθουσες.

Μετά από μια σύντομη επίσκεψη στην Παλιά Πόλη και το λιμάνι Χανίων πήραμε τον δρόμο για την Χαλέπα, το αριστοκρατικό προάστιο των Χανίων με τα ωραία νεοκλασικά κτήρια. Εκεί επισκεφθήκαμε την Οικία Βενιζέλου η οποία κτίστηκε το 1877 και στεγάζει σήμερα το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος». Το Μουσείο, χαρακτηριστικό δείγμα αρχοντικού του 19ου αιώνα, με δυτικές επιρροές, περιλαμβάνει αυθεντικό μουσειακό υλικό και παρουσιάζει την δράση του Βενιζέλου με εποπτικό υλικό και αυθεντικά μουσειακά αντικείμενα. Μετά από την επίσκεψη της Οικίας Βενιζέλου ξεκινήσαμε για τον αρχαιολογικό χώρο της Απτέρας, όπου μας περίμενε, με μεγάλη υπομονή, η αρχαιολόγος της Εφορείας κυρία Βάννα Νινιού, ανασκαφέας του χώρου. Η αρχαία πόλη Απτέρα εκτείνεται

στο χαμηλό ύψωμα Παλιόκαστρο και δεσπόζει του κόλπου της Σούδας. Η θέση της, με τον έλεγχο του φυσικού κόλπου και τα δύο λιμάνια της, ευνόησε την ανάπτυξη της καθώς εξουσίαζε και μεγάλη έκταση γης. Το όνομα της το πήρε από το επίθετο της θεάς

Οι «Φίλοι» στην Αγία Μαγδαληνή της Χαλέπας Χανίων.
Φωτ. Β. Βαροτσάκης

Οι «Φίλοι» ξεναγούνται στον αρχαιολογικό χώρο της Απτέρας
από τη Β. Νινιού. Φωτ. Σπ. Ζαφειρόπουλος

Αρτέμιδος, Άρτεμις Απτέρα. Κατ' άλλους το όνομα προέρχεται από τον μυθικό αγώνα μεταξύ των Μουσών και των Σειρήνων κατά τον οποίο ηττήθηκαν οι Σειρήνες, πέταξαν τα πτερά τους (άπτερες) και έπεσαν στην θάλασσα. Η ίδρυση της πόλης τοποθετείται στη γεωμετρική περίοδο. Τον 4ο αι. άρχισε η περίοδος της ακμής της και τότε οχυρώθηκε με ισχυρό τείχος. Είχε δικό της νόμισμα και δυναμική οικονομία. Μετά την ρωμαϊκή κατάκτηση η πόλη διήνυσε νέα περίοδο ακμής (1ος - 2ος αι. μ.Χ.). Οι σεισμοί (4ος και 7ος αι. μ.Χ.) μαζί με τις επιδρομές των Σαρακηνών επέφεραν την εγκατάλειψη της πόλης. Η ίδρυση επί δυναστείας Κομνηνών της μικρής μονής του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου, ιδιοκτησία της Μονής Πάτμου μέχρι τη δεκαετία του 1960, έγινε σε κεντρικό χώρο της αρχαίας πόλεως, ενώ το 1866 οικοδομήθηκε και Κάστρο από τους Τούρκους. Το 1942 ανασκάφηκε από τους Γερμανούς κατακτητές μικρός δωρικός ναός χαρακτηρισμένος ως «διμερές ιερό» του 5ου αι. π.Χ.

Με την κυρία Νινιού αρχίσαμε την ξενάγηση από τις ρωμαϊκές δεξαμενές οι οποίες είναι πράγματι εντυπωσιακές. Η πρώτη θολωτή δεξαμενή χρονολογείται τον 1ο αι. π.Χ. Η πεσσοστοιχία είναι ελληνιστική ενώ η δεξαμενή συμπληρώθηκε στην ρωμαϊκή εποχή με παχύ υδραυλικό κονίαμα. Ο θόλος ήταν ενιαίος, δεν είχε οπαία ανοίγματα και

εκτός από την συγκέντρωση των ομβρίων υδάτων, εκεί κατέληγαν και οι αγωγοί που συγκέντρωναν το νερό. Η δεύτερη δεξαμενή που επισκεφθήκαμε ήταν καθαρά ρωμαϊκή, χωρούσε 3.500 κυβικά νερού και κατέληγε σε σχήμα Γ. Μετά τις δεξαμενές επισκεφθήκαμε το Θέατρο στα νότια του χώρου, εντυπωσιακό, παρά τις φθορές του. Διατηρεί λίγες λίθινες κερκίδες (10) αλλά παραμένει η κτιστή υπόβαση των υπολοίπων, οι πάροδοι και η ρωμαϊκή σκηνή που έχει αντικαταστήσει την αρχαιότερη. Έχουν σωθεί τελετουργικές και τιμητικές επιγραφές. Διακρίνονται τρεις φάσεις στην κατασκευή του (3ος π.Χ. - 1ος μ.Χ. - 3ος αι. μ.Χ.). Είχε χωρητικότητα 3 χιλ. θεατών. Τελευταία επίσκεψη στον χώρο ήταν αυτή στη ρωμαϊκή οικία του 1ου αι. μ.Χ. Είχε περίκλειστη αυλή, ενώ ο ημιυπαίθριος χώρος καλυπτόταν από κεραμίδια. Μετά την τόσο λεπτομερή επίσκεψη στην Απτέρα, καταλήξαμε σχετικά αργά για φαγητό στους Αρμένους, ένα από τα ωραία χωριά της Αποκορώνου. Στη συνέχεια πήραμε τον δρόμο για το Ρέθυμνο, κατάκοποι αλλά ευτυχείς από την ανακάλυψη ενός άγνω-

στου στους περισσότερους αλλά και τόσο εντυπωσιακού χώρου, όπως ο αρχαιολογικός χώρος της Απτέρας. Το πρόγραμμα της δεύτερης ημέρας ξεκίνησε νωρίς με επίσκεψη στο Υστερομινωϊκό νεκροταφείο των Αρμένων στη θέση Πρινοκέφαλο, 10 χλμ. νοτίως του

Δεξαμενή ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων στην Απτέρα.
Φωτ. Φ. Μαλλούχου-Τιφάνο

Το Θέατρο ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων στην Απτέρα.
Φωτ. Η. Δημητράκοπουλος

Η Μονή Αρκαδίου (αριστερά) και ξενάγηση των «Φίλων» στο μοναστήρι από τον Κ. Γιαπιτσόγλου (δεξιά).
Φωτ. Κ. Μοσχούρη, Η. Δημητράκου

Ρεθύμνου. Η θέση του νεκροταφείου εντοπίστηκε τυχαία, όταν δύο μαθητές παρέδωσαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου δύο αγγεία και άρχισε η ανασκαφική έρευνα το 1969. Μέσα σε ένα όμορφο δάσος από βελανιδιές συναντά κανείς ένα οργανωμένο νεκροταφείο (μέχρι τώρα έχουν ανασκαφεί 231 τάφοι) με χωροταξική οργάνωση. Οι τάφοι, όπως μας εξήγησε ο αρχαιολόγος της Εφορείας κ. Καπράνος που ανέλαβε την ξενάγηση των «Φίλων», ανήκουν, πλην ενός κτιστού θολωτού, στον τύπο του λαξευτού θαλαμωτού με κατηφορικό δρόμο ή κλίμακες και για την σήμανσή τους χρησιμοποιούνταν ακατέργαστες πέτρες ή στήλες. Στην πλειονότητα τους ήταν οικογενειακοί, με διαδοχικές χρήσεις. Από το νεκροταφείο που είχε διάρκεια 200-250 ετών (1450-1200 π.Χ.) προήλθαν πήλινες λάρνακες, όπλα, κοσμήματα και πλήθος αγγείων που εκτίθενται σήμερα στο Μουσείο Ρεθύμνου. Μετά τους Αρμένους επισκεφθήκαμε την Μονή Αρκαδίου. Μαζί μας ήταν ο βυζαντινολόγος κ. Γιαπιτσόγλου, αρχαιολόγος στην ΚΕ' Εφορεία. Η Μονή Αρκαδίου είναι ένα από τα σημαντικότερα μοναστήρια της Κρήτης και εθνικό σύμβολο στην ελληνική επικράτεια για το «Ολοκαύτωμα» των υπερασπιστών της κατά την Κρητική Επανάσταση του 1866. Από τον άνω όροφο της δυτικής πτέρυγας, όπου βρίσκεται η κεντρική πύλη με το τοξωτό διαβατικό, ο κ. Γιαπιτσόγλου μας εξήγησε την διάταξη της Μονής που αποτελεί ένα τετράπλευρο συγκρότημα φρουριακού τύπου με μεγάλη αυλή στο μέσον. Εκεί βρίσκεται το

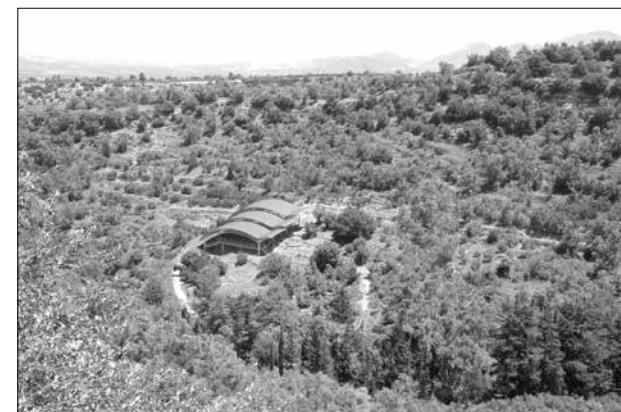

Καθολικόν, ο κεντρικός δίκλιτος ναός, κτίσμα αναγεννησιακού ρυθμού του 1587, αφιερωμένος στη μνήμη της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος και των Αγίων Κων/νου και Ελένης. Οι «Φίλοι», αφού επισκέφθηκαν την Μονή (Ηγουμενείο, Τράπεζα, Κελιά, Πυριτιδαποθήκη), έκαναν και μία στάση στο νέο Μουσείο που βρίσκεται στο ισόγειο της ΝΔ. πτέρυγας και όπου εκτίθενται σημαντικότερα κειμήλια (χειρόγραφα, αναγεννησιακά σχέδια, έργα χρυσοκεντητικής, λατρευτικές εικόνες). Εξέχουσα θέση κατέχει βέβαια ο τόπος του «Ολοκαυτώματος».

Μία επίσκεψη στη Μονή Αρκαδίου θα απαιτούσε πολύ περισσότερο χρόνο αλλά έγινε με αρκετή σπουδή, λόγω του ότι είχαμε ορίσει ώρα συνάντησης με τον Καθηγητή κ. Σταμπολίδη, ο οποίος μας περίμενε ήδη στην Ελεύθερνα. Οι «Φίλοι» είχαν έτσι την μοναδική τύχη να επισκεφθούν τον αρχαιολογικό χώρο και το Νέο Μουσείο Ελεύθερνας συνοδευόμενοι από τον ίδιο τον κ. Σταμπολίδη, ανασκαφέα του χώρου, ο οποίος αφιέρωσε ώρες για την ξενάγησή τους. Συναντηθήκαμε με τον κ. Σταμπολίδη στο σύγχρονο χωριό Ελεύθερνα, απ' όπου είχαμε οπτική εικόνα από ψηλά του αρχαιολογικού χώρου και του νέου, εντυπωσιακού στεγάστρου πάνω από την Νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας. Η αρχαία Ελεύθερνα ήταν κτισμένη στα 380μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, στους πρόποδες του Ψηλορείτη, της αρχαίας Ίδης, στην καρδιά της Κρήτης, μέσα σε ένα καταπράσινο περιβάλλον. Ήταν μια καλά οχυρωμένη θέση με άφθονο

νερό. Η ανασκαφική έρευνα του Πανεπιστημίου Κρήτης άρχισε το 1985 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Ο κ. Σταμπολίδης μας εξήγησε πώς δημιουργήθηκε στον ευρύτερο χώρο της αρχαίας πόλης ένα αρχαιολογικό πάρκο με μονοπάτια, σταθμούς και επεξηγηματικές πινακίδες, όπου ο επισκέπτης δεν απολαμβάνει μόνο τις αρχαιότητες αλλά και την φύση. Μετά από αυτή την εισαγωγή κατεβήκαμε με το λεωφορείο στον αρχαιολογικό χώρο και επισκεφθήκαμε την Νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας. Από την ανασκαφή της Νεκρόπολης (ονομάστηκε έτσι από οβελίσκο 4μ. ύψους με μεγάλη βάση σε κεντρικό σημείο της Νεκρόπολης) φαίνεται ότι η Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, από το 900 έως τα τέλη του 6ου αι. π.Χ., ήταν η πιο σημαντική περίοδος της πόλης, αυτή που συνδέεται άμεσα με τον Όμηρο. Ο κ. Σταμπολίδης μας εξήγησε πώς ένας χώρος μπορεί να μιλήσει για τα ήθη, τα έθιμα και τις δοξασίες των νεκρών και των συγγενών τους και την ταφική πρακτική τους (ταφή και καύση με πολλές παραλλαγές). Είδαμε τον Τάφο των Πολεμιστών, όπου έχουν βρεθεί 480 αγγεία με την τέφρα και τα οστά των ανδρών που έπεσαν ηρωικά. Ο κ. Σταμπολίδης μας μίλησε για την ταφική πυρά σε ένα «Πρίγκιπα» πολεμιστή, όπου βρέθηκε και ο ακέφαλος σκελετός ενός άνδρα σε μηνοειδή στάση και χωρίς κτερίσματα. Προφανώς επρόκειτο για εχθρό που εκτελέστηκε μπροστά στη πυρά του πολεμιστή για αντίποινα (Πυρά Πατρόκλου, Ιλιάδα, Ραψωδία Ψ). Σε άλλο σημείο είδαμε την περίπτωση καύσης εγκύου

γυναικός με το κρανίο του εμβρύου (ειδική τιμή αφού οι γυναίκες δεν καίγονταν) ή ακόμη τρία πιθάρια με σκελετούς γυναικών που ανήκαν στην ίδια οικογένεια. Σε έναν λάκκο ήταν το αποτεφρωτήριο των πολεμιστών, ενώ μπροστά υπήρχε κτιστός περίβολος με δάπεδο στρωμένο με αργούς λίθους, ίσως τόπος συγκέντρωσης. Στη Νεκρόπολη διακρίνονται άνδρα καθώς και σήματα τάφων (ορθογώνιοι ή παραλληλεπίπεδοι πεσσοί). Η ξενάγηση του κ. Σταμπολίδη στην Νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας ήταν συγκλονιστική και συγκίνησε ιδιαίτερα τους «Φίλους». Μετά από ένα σύντομο διάλειμμα για ξεκούραση και φαγητό, η επίσκεψη συνεχίστηκε στο Νέο Μουσείο Ελεύθερνας (ΜαΕ), ένα υπερσύγχρονο, ωραίο οικοδόμημα που διαθέτει, εκτός από τα εκθέματα, και πλούσια οπτικο-ακουστικά μέσα. Σε τρεις αίθουσες δίδεται η εικόνα της ιστορικής διαδρομής της Ελεύθερνας (3.000 π.Χ. έως και 14ος μ.Χ. αιώνας). Στην πρώτη αίθουσα δεσπόζει και μία μεγάλη προθήκη με αντικείμενα εισηγμένα από άλλες πόλεις της Κρήτης ή μακρινότερες περιοχές (Πελοπόννησο, Κυκλάδες, Μ. Ασία, Κύπρο μέχρι και Αίγυπτο). Στη δεύτερη αίθουσα αναπτύσσεται η θρησκευτική και λατρευτική ζωή στην Ελεύθερνα από την Πρώιμη εποχή του Σιδήρου έως και τα βυζαντινά χρόνια. Εδώ εκτίθεται και ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα της Νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας, η Κόρη της Ελεύθερνας που συγγενεύει με την διάσημη «Κυρία της Auxerre» που βρίσκεται στο Λούβρο. Η τρίτη αίθουσα είναι αφιερωμένη στις νε-

Η Νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας στην αρχαία Ελεύθερνα (αριστερά) και ξενάγηση των «Φίλων» από τον Ν. Σταμπολίδη (δεξιά).
Φωτ. Φ. Μαλλοΐκου-Τσιφάνο, Κ. Μοσχούρη

κροπόλεις της Ελεύθερνας και εκεί σκιαγραφείται μία κοινωνία «ηρώων πολεμιστών και αγέρωχων πριγκιπισσών». Από τον Τάφο των Πολεμιστών προέρχεται και η εμβληματική χάλκινη ασπίδα με λεοντοκεφαλές που εκτίθεται στην αρχή της έκθεσης του Μουσείου. Τα εκθέματα του Μουσείου πλαισιώνονται και από ταινίες και προβολές. Μετά από την τόσο ενδιαφέρουσα και μακρά επίσκεψη στην Ελεύθερνα οι «Φίλοι» πήραν τον δρόμο της επιστροφής για Ρέθυμνο κάνοντας μία μικρή στάση για καφέ στο χωριό Μαργαρίτες, γνωστό για την κεραμοπλαστική του. Η τρίτη ημέρα της εκδρομής άρχισε με επίσκεψη στη Φορτέτσα, το Φρούριο του Ρεθύμνου, με τη συνοδεία και πάλι του κ. Γιαπιτσόγλου. Η Φορτέτσα κτίστηκε από τους Βενετούς το 1573, στον ίδιο χώρο όπου βρισκόταν η ακρόπολη της αρχαίας Ρέθυμνας, στον βραχώδη λόφο του «Παλαιοκάστρου». Στο εσωτερικό του κτίστηκαν κυρίως δημόσια κτήρια αφού οι Βενετοί χρησιμοποιούσαν το φρούριο ως διοικητήριο, αρκετά από τα οποία σώζονται μέχρι σήμερα. Μετά την πτώση της πόλεως στους Τούρκους, το 1646, η οργάνωση του φρουρίου δεν αλλάζει σημαντικά. Στη θέση του καθεδρικού ναού του Αγίου Νικολάου κτίζεται το Τζαμί του Sultan Ibrahim Han ενώ αυξάνεται και ο αριθμός των κατοίκων. Το τζαμί, το οποίο επισκεφθήκαμε, χαρακτηρίζεται από μεγάλο

Οι «Φίλοι» ξεναγούνται από τον Ν. Σταμπολίδη στο Νέο Μουσείο Ελεύθερνας. Φωτ. Η. Δημητράκοπουλος

Οι «Φίλοι» στη Φορτέτσα Ρεθύμνου. Φωτ. Κ. Μοσχούρη

ημισφαιρικό τρούλο, από τους μεγαλύτερους στην Ελλάδα. Σήμερα χρησιμοποιείται ως χώρος μουσικών εκδηλώσεων. Οι «Φίλοι» περιφέρθηκαν στους ανοικτούς χώρους, όπου και η κατοικία του Ρέκτορα, η αποθήκη πυροβολικού, το Επισκοπικό Μέγαρο και οι πυριτιδαποθήκες. Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα είχε δημιουργηθεί στο εσωτερικό του φρουρίου μεγάλος οικισμός του οποίου τα κτήρια, κυρίως ερειπωμένα, κατεδαφίσθηκαν την δεκαετία του '60. Τότε άρχισαν και οι πρώτες εργασίες αποκατάστασης του φρουρίου που συνεχίζονται ως σήμερα. Μετά την Φορτέτσα περιηγήθηκαμε, με την συνοδεία του κ. Γιαπιτσόγλου, στα σοκάκια της παλιάς πόλης του Ρεθύμνου. Είδαμε την ενετική κρήνη Ριμόντι, την Μεγάλη Πόρτα, την Loggia στην μεγάλη πλατεία, θαυμάσαμε τα παλιά σπίτια με την τοξωτή είσοδο στην πρόσοψη, επισκεφθήκαμε ένα μικρό χαμάμ ενσωματωμένο σε σύγχρονο κτήριο και καταλήξαμε στο Αρχαιολογικό Μουσείο, όπου μας περίμενε η αρχαιολόγος της ΚΕ' Εφορείας κα Νότα Καραμανίκη. Το Μουσείο στεγάζεται προσωρινά στον ενετικό ναό του Αγίου Φραγκίσκου. Το χρονικό πλαίσιο της έκθεσης του Μουσείου ορίζεται από τα παλαιολιθικά εργαλεία που βρέθηκαν στην περιοχή του Πρέβελη μέχρι την κατάληψη του Ρεθύμνου, το 1646, από τους Τούρκους και αναδεικνύει τον σημαντικό αρχαιολογικό πλούτο της

Περιφερειακής ενότητας Ρεθύμνου. Οι «Φίλοι» θαύμασαν τα ευρήματα από το νεκροταφείο των Αρμένων, από τις ανασκαφές της Ελεύθερνας, τα ρωμαϊκά ψηφιδωτά καθώς και τα εκθέματα των Βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων. Στη συνέχεια, με τη συνοδεία του κ. Γιαπιτσόγλου, επισκεφθήκαμε το καθολικό της Μονής Santa Maria, των Αυγουστινιανών Μοναχών, ένα ωραιότατο κτήριο του β' μισού του 16ου αιώνα, το οποίο αργότερα μετατράπηκε, με πολλές παρεμβάσεις, στο Τζαμί του Γκαζί Ντελί Χουσεϊν πασά (Νερατζί). Η Μονή ήταν ανδρική και βρισκόταν σε έναν από τους κεντρικούς άξονες της πόλεως. Σήμερα διασώζεται μόνο το Καθολικόν και ένα παρεκκλήσι. Οι επεμβάσεις των Οθωμανών στο κτήριο είναι εμφανείς. Στη δυτική πλευρά υψώθηκε και ένας μιναρές ύψους 34μ. ενώ το παρεκκλήσι της Μονής μετατράπηκε από τους Τούρκους σε Kutuphane (Βιβλιοθήκη). Σήμερα το μνημείο ανήκει στον Σύνδεσμο διαδόσεως Καλών Τεχνών και χρησιμοποιείται ως Ωδείο. Μετά από μία παύση για ξεκούραση και φαγητό στο Ρέθυμνο οι «Φίλοι» ξεκίνησαν για το Ηράκλειο. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου μας περίμενε η κα Ελένη Τζιράκη, αρχαιολόγος στο Μουσείο, η οποία με μεγάλο ενθουσιασμό ανέλαβε την ξενάγηση μας, αποκλειστικά στις προϊστορικές-μινωικές συλλογές, σε μία ξενάγηση που διήρκεσε τρεις ώρες. Το 2001

Λεπτομέρεια βενετσιάνικου θυρώματος αρχοντικού στο Ρέθυμνο. Φωτ. Φ. Μαλλούκου-Τσιφάνο,

Ξενάγηση των «Φίλων» στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου από την Ε. Τζιράκη. Φωτ. Κ. Μοσχούρη

ξεκίνησαν εκτεταμένες εργασίες ανακαίνισης στο Μουσείο, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το 2014. Εντυπωσιακή ήταν και η προσθήκη μηχανημάτων με οθόνες αφής που περιέγραφαν με λεπτομέρεια τα θαυμάσια εκθέματα, έτσι ώστε να μπορεί να τα περιεργάζεται ο επισκέπτης. Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου είναι παγκοσμίως γνωστό για τα αριστουργήματα της Μινωικής τέχνης που συγκροτούν την προϊστορική συλλογή του. Η ξενάγηση της κυρίας Τζιράκη σταμάτησε στις αίθουσες των ιστορικών χρόνων. Ορισμένοι από τους «Φίλους» περιηγήθηκαν μόνοι τις επόμενες αίθουσες, ενώ άλλοι προτίμησαν μία σύντομη επίσκεψη στην πόλη του Ηρακλείου μέχρι να φθάσει η ώρα της αναχώρησης του πλοίου «Φαιστός» για Αθήνα. Με την εκδρομή στη Κρήτη όλοι συνειδητοποιήσαμε τον αφάνταστο αρχαιολογικό και ιστορικό πλούτο του νησιού που δεν είναι εύκολο να καλυφθεί σε τρεις ημέρες. Ευχόμαστε το «ταξίδι» να συνεχισθεί και σε επόμενη εξόρμηση. Μέχρι τότε κρατήσαμε πάντως τις ωραιότερες εντυπώσεις.

Άννα Μαλικούρη

Το Ηραίον Άργους

Το Ηραίον Άργους βρίσκεται μεταξύ τριών πόλεων, του Άργους, των Μυκηνών και της Τίρυνθας που ήταν οι αγαπημένοι τόποι της Ήρας. Το Ηραίον όμως θεωρείται το κέντρο της λατρείας της και της φημισμένης αργεΐτικης γιορτής, των Ηραίων Μυστηρίων ή, όπως ονομάζονταν παλαιότερα, Εκατόμβαιων. Από το Άργος σχηματιζόταν μεγάλη πομπή προς το Ηραίον που περνούσε μέσα από τα χωράφια. Συμμετείχαν ιδιαίτερα γυναίκες και παρθένοι, αλλά και νέοι ένοπλοι που ακολουθούσαν αργά την άμαξα που έφερε την ιέρεια και που έσερναν αγελάδες, τα ιερά ζώα της Ήρας. Αυτό το ταξίδι μέσα από τα χωράφια συμβόλιζε την γονιμότητα και την επιτυχή καρποφορία. Εκατό βόδια οδηγούνταν στην επιβλητική αυτή γιορτή στο Ηραίον, θυσιάζονταν και το κρέας διανεμόταν στους πολίτες που μαζεύονταν στη γιορτή. Αργότερα προστέθηκαν και γυμναστικοί αγώνες με έπαθλα χάλκινα αγγεία, ασπίδες και τρίποδες.

Ο ναός της Ήρας στο Ηραίον του Άργους. Φωτ. Φ. Μαλλούχου-Τσιφάνο

Η αγελάδα έπαιζε σημαντικό ρόλο στην λατρεία της Ήρας και τα Ομηρικά επίθετά της «βοώπις πότνια Ήρη», «Αργεΐη» και το τοπωνύμιο «Εύβοια» αποδεικνύουν την στενή σχέση της θεάς προς το ζώο και την τοποθεσία του ιερού. Ο Ηρόδοτος μας μεταφέρει μια ιστορία που σχετίζεται με αυτή τη γιορτή με τους δυο νέους από το Άργος, τον Κλέοβη και τον Βίτων. Η μητέρα τους ήταν να πάει με την βοϊδάμαξα της στη γιορτή αλλά άργησαν να της επιστρέψουν τα βόδια από τους αγρούς. Τα δύο παιδιά της, ο Κλέοβης και ο Βίτων, αποφάσισαν να σύρουν οι ίδιοι την άμαξα μέχρι το ναό. Φτάνοντας, πλήθος κόσμου τους επευφημούσε για την ευσεβή τους πράξη κι ευλογούσαν τη μητέρα που ανέθρεψε τέτοια παιδιά. Η μητέρα

ζήτησε τότε από την θεά να χαρίσει στα παιδιά της ό,τι καλύτερο μπορεί να έχει ένας άνθρωπος. Μετά από την γιορτή τα δύο παιδιά κοιμήθηκαν μπροστά από τον ναό. Δεν ξύπνησαν ποτέ αλλά είχαν έναν ένδοξο, ευπρεπή και ανώδυνο θάνατο. Οι Αργείοι τους τίμησαν αφιερώνοντας δύο αγάλματά τους στο μαντείο των Δελφών, όπου εκτίθενται σήμερα. Επίσης, να θυμηθούμε την πρώτη ιέρεια της Ήρας, την Ιώ, που μεταμορφώθηκε σε λευκή αγελάδα, για να μην την παραπλανήσει ο Δίας.

Έχει βεβαιωθεί, ότι το Ηραίον κατοικείτο και στους Υστεροελλαδικούς ή Μυκηναϊκούς χρόνους. Το 1200 π.Χ. σταματάει η χρήση του. Ξαναρχίζει στα τέλη του 8ου αι. π.Χ. Τα περισσότερα ευρήματα στον χώρο χρονολογούνται μεταξύ 7ου και 5ου αι. π.Χ. Ο Πausanias το αναφέρει ως Πρόσυμνα ή «υπό το Ηραίον χώρα». Τον 5ο αι. π.Χ. το Άργος καταστρέφει τις Μυκήνες, την Τίρυνθα και την Μιδέα και παίρνει το ιερό υπό την προστασία του. Ήταν το κυριότερο ιερό του Άργους και οι Αργείοι το θεωρούσαν αποκλειστικά δικό τους.

Το ιερό βρίσκεται χαμηλά στις υπώρειες του βουνού Εύβοια. Στα δυτικά υπάρχει το ρυάκι Ελευθέριον ύδωρ, όπου οι ιέρειες της θεάς έκαναν θρησκευτικούς καθαρμούς και απόρρητες τελετές. Στα ανατολικά ρέει ο ποταμός Αστερίων. Στη μυθολογία ο ποταμός Αστερίων είχε τρεις κόρες οι οποίες ανέθρεψαν την Ήρα. Μια από τις κόρες του λεγόταν Εύβοια. Στις όχθες του ποταμού φυτρώνει ένα λουλούδι που λέγεται Αστερίων. Με αυτό το λουλούδι έπλεκαν ένα στεφάνι για την θεά Ήρα. Στην διαμάχη μεταξύ Ποσειδώνα και Ήρας, ο Αστερίων ήταν ένας από τους τρεις κριτές (Ίναχος, Αστερίων, Κηφισός) που αποφάσισαν πως η περιοχή θα ανήκει στην Ήρα.

Το ιερό χτίζεται σε τρία επίπεδα με θέα την αργολική πεδιάδα. Η ανάβαση γίνεται από το νότο από μια μνημειακή κλίμακα με 89 σκαλοπάτια. Το ψηλότερο άνδρηρο, όπου βρισκόταν ο Παλαιός Ναός (ο αρχαιότερος δωρικός ναός) και ένας βωμός, ενισχύεται με έναν κυκλώπειο αναλημματικό τοίχο, τον 8ο αι. π.Χ. Ο ναός, από τον 7ο αι. π.Χ., ήταν ξύλινος, περίπτερος, δωρικού ρυθμού (6x14) και τόσο σεβαστός, που διατήρησε τους αρχαϊκούς, ξύλινες κίονες έως την καταστροφή του από φωτιά το 423 π.Χ. Υπεύθυνη για τη φωτιά ήταν η ιέρεια Χρυσή που από λάθος τοποθέτησε ένα αναμμένο λυχνάρι κοντά στα ιερά στεφάνια και αποκοιμήθηκε. Η Χρυσή κατέφυγε στην Τεγέα ως ικέτις της Αλέας Αθηνάς. Ο Πausanias μας λέει ότι παρ' όλη την μεγάλη καταστροφή, οι Αργείοι δεν κατέβασαν το άγαλμα της Χρυσίδας και βρισκόταν ακόμα στην θέση του μπροστά από τον καμένο ναό, όταν ο ίδιος επισκέφθηκε τον χώρο τον 2ο αι. μ.Χ.

Στο μεσαίο άνδρηρο κτίζεται ο Νέος Ναός από τον Αργείο αρχιτέκτονα Ευπόλεμο το 420 π.Χ. Ήταν δωρικού ρυθμού 6x12, με σκηνές από την γέννηση του Διός, την Γιγαντομαχία και την Άλωση της Τροίας με την Ήρα να υποστηρίζει τους Αχαιούς (Pausanias 2, 3). Εδώ βρισκόταν το κολοσσαίο λατρευτικό άγαλμα της Ήρας, έργο του φημισμένου πλάστη Πολύκλειτου, του δεύτερου μισού

του 5ου αι. π.Χ. Ο Πλούταρχος το περιγράφει ως «ένα από τα θαυμαστότερα επιτεύγματα της ελληνικής πλαστικής γενικά». Η θεά παριστάνεται καθιστή σε θρόνο. Φοράει στεφάνι, πάνω στο οποίο είναι σκαλισμένες Χάριτες και Ώρες. Στο ένα χέρι κρατάει καρπό ροδιάς και στο άλλο ένα σκήπτρο με έναν κούκο καθισμένο επάνω.

Υπήρχε όμως κοντά στην Ήρα και ένα άγαλμα της κόρης της Ήβης. Χρυσελεφάντινο και αυτό, ήταν έργο του Ναυκύδη. Παραδίπλα υπήρχε ένας κίονας όπου ήταν τοποθετημένο ένα μικρό, παλιό άγαλμα της Ήρας καθιστής, από ξύλο αγριαχλαδιάς.

Κάτω από τα κυκλώπεια (Μυκηναϊκά) τείχη, δίπλα και βόρεια από τον Νέο Ναό, χτίστηκαν στοές τον 6ο αι. π.Χ. Ένας χώρος ανάμεσά τους στέγαζε διάφορα μνημεία. Υπήρχε εδώ και μια κλίμακα που οδηγούσε στο ψηλότερο άνδρηρο.

Ανατολικά, στην άκρη των τειχών, χτίστηκε τον 5ο αι. π.Χ. ένα κτήριο με εσωτερικές κολώνες. Μοιάζει με βουλευτήριο ή τελεστήριο και ίσως εδώ γίνονταν μυστικές τελετές.

Πίσω και δυτικά από τον Νέο Ναό βρίσκεται ένα μεγάλο κτήριο που χρονολογείται περίπου το 530 π.Χ. με εσωτερική αίθρια περίστυλη αυλή και δωρική κιονοστοιχία. Εικάζεται ότι ήταν εστιατόριο, όπου έτρωγαν οι επίσημοι. Ίσως είχε και ανάκλιτρα.

Δυτικά από τα τείχη και λοξά, μπροστά από το εστι-

Το Αρχαίο θέατρο του Άργους. Φωτ. Δ. Μπίθας

Ξεμάγνηση των «Φίλων» από την Ε. Σαργή. Φωτ. Φ. Μαλλούχου-Τσιφάνο

ατόριο, υπάρχει το βόρειο-δυτικό κτήριο. Προχωρώντας βόρειο-δυτικά συναντάμε ένα κτίριο από τον 4^ο αιώνα π.Χ. με εσωτερικές κολώνες, που ενσωματώνει Ρωμαϊκά λουτρά (διέθεταν υπόκαυστα, μπανιέρες, πισίνες και δεξαμενές). Κάθετα στα δυτικά, από τον 4^ο αι. π.Χ., υπήρχε μια στοά σε σχήμα Λ με δωρικούς εξωτερικούς κίονες και κορινθιακούς εσωτερικά. Η νότια στοά (μέσα του 5^ο αι. π.Χ.) βρίσκεται στο χαμηλότερο άνηθο δίπλα στην μνημειακή κλίμακα και στα δυτικά αγγίζει το εστιατόριο.

Απόδειξη ότι χρησιμοποιείται το Ηραίον και στα Ρωμαϊκά χρόνια είναι τα αφιερώματα από τον Αύγουστο (ένα ομοίωμα του Ορέστη), τον Νέρωνα (ένα χρυσό στεφάνι και πέπλο πορφυρό), και τον Αδριανό (ένας

ασημένιος βωμός με ανάγλυφη παράσταση του γάμου της Ήβης και του Ηρακλή και ένα παγώνι από χρυσό με λαμπερούς λίθους).

Ο χώρος εγκαταλείπεται μετά τον 4^ο αι. μ.Χ. με διάταγμα του Θεοδοσίου. Πολύ λίγα κατάλοιπα έχουν μείνει από τον Νέο Ναό, καθώς καταστράφηκε από φωτιά και αργότερα τα υλικά που απέμειναν χρησιμοποιήθηκαν για τις Βυζαντινές εκκλησίες στην γύρω περιοχή.

Ιωάννα Καραχρήστου

ΤΑ ΝΕΑ ΤΗΣ ΕΦΑ

Συνεργασία της ΕΦΑ με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αθηνών και την ΥΣΜΑ

Η Ένωση, στα πλαίσια της υποστήριξης του έργου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών, διαχειρίστηκε και κατά το έτος 2017 χρήματα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, που εκταμιεύθηκαν για την κάλυψη λειτουργικών δαπανών της Εφορείας.

Επίσης, από το «Ίδρυμα ΝΕΟΝ», κατατέθηκε στον λογαριασμό της Ένωσης το ποσό των 35.800,00 € για την επιχορήγηση συγκεκριμένου έργου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών.

Κατά το έτος 2017 η Ένωση υποστήριξε οικονομικά την Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης συνολικά με το ποσό των 6.070,85 €. Εξ αυτών το ποσό των 5.976,00 € δόθηκε ως αμοιβή σε δύο πολιτικούς μηχανικούς για συγκεκριμένες μελέτες, που αφορούσαν την αποκατάσταση του σηκού του Παρθενώνα. Από το συνολικό ποσό της αμοιβής των δύο μηχανι-

κών, το ποσό των 3.800 € καλύφθηκε από τις δωρεές που είχαν κατατεθεί στον λογαριασμό της ΕΦΑ στην μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα.

Επίσης, κατατέθηκαν στον λογαριασμό της Ένωσης δωρεές από την Academia Adrianea, το Notre Dame University, το Georgia Institute of Technology και το University of Arizona, συνολικού ποσού 1283,00 €. Το ποσό αυτό διετεθή στην ΥΣΜΑ για τις ανάγκες της Υπηρεσίας.

Συνεργασία με τρίτους φορείς

Η ΕΦΑ συνέχισε την συνεργασία της με τον Ειδικό Επιστημονικό Ιστότοπο του «Ιδρύματος Μποδοσάκη» και αναρτήθηκαν στην ιστοσελίδα www.blod.gr οι δι-αλέξεις που πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια των εκδηλώσεων της.

Η ΕΦΑ ξεκίνησε την συνεργασία της με την εταιρεία «Whisper» για την ενοικίαση συσκευών παρακολούθησης των ξεναγήσεων σε αρχαιολογικούς χώρους.

Εκδόσεις

Το έτος 2017 εκδόθηκε ένα νέο βιβλίο της ΕΦΑ με τίτλο: *200 Years the Parthenon Marbles in the British Museum – New contributions to the issue*. Το βιβλίο εκδόθηκε με χορηγία του Ιδρύματος Μποδοσάκη και δι-ατίθεται στα πωλητήρια του Μουσείου Ακρόπολης.

Επίσης κατά το 2017 έγινε επανέκδοση του αρχαιολογικού οδηγού *Ακρόπολη και Μουσείο* στην αγγλική και τη ρωσική γλώσσα, μετά από επικαιροποίησή του από την συγγραφέα κα Χριστίνα Βλασσπούλου. Η αγγλική επανέκδοση έγινε μετά από χορηγία του Ιδρύματος Ιων. Φ. Κωστόπουλου.

Δωρεές προς τρίτους

Η ΕΦΑ έκανε δωρεά ποσού:

- 400,00 € στον Φάρο Τυφλών, για την ενίσχυση του έργου του.
- 200,00 € στην ΥΣΜΑ, στη μνήμη Παύλου Κοντέλλη, για την ενίσχυση του έργου της.

Η ΕΦΑ έκανε δωρεά του νέου βιβλίου της *200 Years the Parthenon Marbles in the British Museum – New contributions to the issue* στις Βιβλιοθήκες των Ξένων Αρχαιολογικών Σχολών καθώς και σε επιλεγμένους Φορείς και επιστήμονες.

Η ΕΦΑ έκανε δωρεά των αρχαιολογικών οδηγών στην ελληνική γλώσσα και του βιβλίου *Από την Πνύκα στο Παγκράτι* στην Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη.

Η ΕΦΑ έκανε δωρεά των αρχαιολογικών οδηγών στην ελληνική γλώσσα, των βιβλίων έκδοσης της καθώς και επιλεγμένων τευχών του Περιοδικού *Ανθέμιον* στην Βιβλιοθήκη του Γενικού Λυκείου Παλαμά Καρδίτσας.

Η ΕΦΑ έκανε δωρεά των αρχαιολογικών οδηγών στην ελληνική γλώσσα, των βιβλίων έκδοσης της καθώς και επιλεγμένων τευχών του Περιοδικού *Ανθέμιον* στην Βιβλιοθήκη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Έβρου.

Η ΕΦΑ έκανε δωρεά επιλεγμένων τευχών του Περι-οδικού *Ανθέμιον* στην Δημοτική Βιβλιοθήκη Ελευθε-ρούπολης.

Η ΕΦΑ παρείχε δωρεάν αντίτυπα των αρχαιολογικών οδηγών έκδοσης της σε επίσημους επισκέπτες των αρχαιολογικών χώρων και Μουσείων αρμοδιότητας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών.

Η ΕΦΑ έκανε δωρεά αρχαιολογικών οδηγών και βι-βλίων έκδοσης της σε αρχαιολόγους – ομιλητές κατά τις επισκέψεις των Μελών μας σε αρχαιολογικούς χώρους και Μουσεία, στα πλαίσια του Προγράμμα-τος εκδηλώσεων της.

Επίσης, το *Ανθέμιον* διανεμήθηκε δωρεάν στις Βιβλιο-θήκες των Ξένων Αρχαιολογικών Σχολών, σε Υπηρε-σίες του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και σε επιλεγμένους Φορείς και επιστήμονες.

Χορηγίες και Δωρεές προς την ΕΦΑ

Ίδρυμα Μποδοσάκη: 3.000,00 €

Ίδρυμα Ιων. Φ. Κωστόπουλου: 2.000,00 €

Gallery Instructors of Museum of Fine Arts, Boston: 500,00 €

Αντώνιος Μπίμπας: 200,00 € (στη μνήμη φίλων)

Ελένη Καρκαζή: 200,00 € (στη μνήμη φίλης)

Κωνσταντίνος Μαυραγάνης: 100,00 € (στη μνήμη γονέων)

Οι «Φίλοι» που έφυγαν το 2017

Παύλος Κοντέλλης

Μιχάλης Ετζέογλου

Θέμις Χατζηγιάννη

Επισκεφθείτε την ιστοσελίδα μας
www.acropolisfriends.gr

ΣΤΙΓΜΙΟΤΥΠΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΡΟΜΕΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΠΙΣΚΕΨΕΙΣ

Το Μυκηναϊκό νεκροταφείο Δενδρών.
Φωτ. Κ. Μοσχούρη

Επίσκεψη των «Φίλων» στη Μονή Καισαριανής.
Φωτ. Ε. Δανέλλη

Οι «Φίλοι» στον αρχαιολογικό χώρο των Δενδρών.
Φωτ. Κ. Μοσχούρη

Επίσκεψη των «Φίλων» στην Μυκηναϊκή Ακρόπολη της Τίρυνθας (αριστερά) και στο Πρωτοελλαδικό Κτήριο της Λέρνας (δεξιά).
Φωτ. Κ. Μοσχούρη, Φ. Μαλλοΐκου-Τσιφάνο

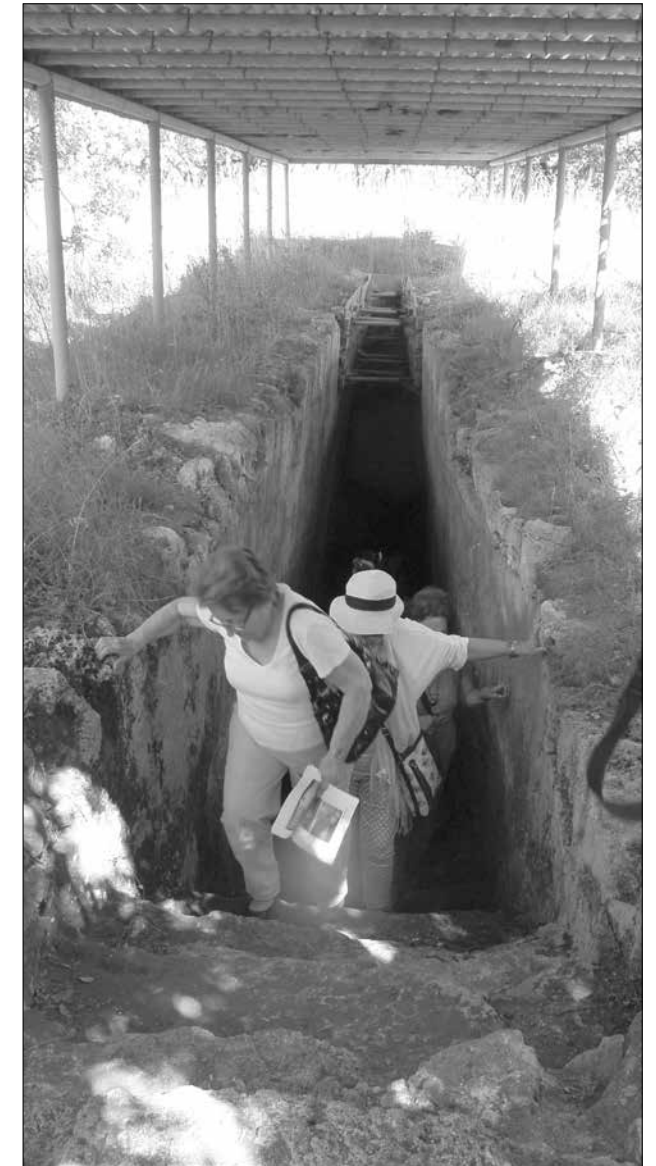
ΣΤΙΓΜΙΟΤΥΠΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΡΟΜΕΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΠΙΣΚΕΨΕΙΣ

Οι «Φίλοι» στη ρωμαϊκή οικία της Απτέρας.
Φωτ. Κ. Μοσχούρη

Ξεμάγνηση των «Φίλων» στον αρχαιολογικό χώρο της Απτέρας από τη Β. Νινιού. Φωτ. Φ. Μαλλοΐκου-Τσιφάνο

Οι «Φίλοι» στο Υστερομινωϊκό νεκροταφείο των Αρμένων.
Φωτ. Φ. Μαλλοΐκου-Τσιφάνο

Αριστερά: Ξεμάγνηση των «Φίλων» στο νεκροταφείο των Αρμένων από τον Ε. Καπράνο. Δεξιά: οι «Φίλοι» στο Νέο Μουσείο Ελεύθερας.
Φωτ. Η. Δημητρακόπουλος

Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ «ΦΙΛΩΝ»

Διάλεξη της Στέλλας Χρυσουλάκη (αριστερά) και του Δημήτρη Καρύδη (δεξιά) στο Αμφιθέατρο του Μουσείου Ακρόπολης.
Φωτ. Κ. Μοσχούρη

Παρασκευή, 13 Ιανουαρίου: Επίσκεψη στην Περιοδική έκθεση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου με θέμα: «Ερμιτάζ: Πύλη στην Ιστορία». Ομιλητές ήταν η κα Αικατερίνη Δελαπόρτα, Διευθύντρια του Μουσείου και οι κυρίες Σοφία Γερογιώργη και Ιωάννα Αλεξανδρή, Αρχαιολόγοι του Μουσείου. Λόγω μεγάλης προσέλευσης Μελών η επίσκεψη έγινε σε δύο ομάδες.

Παρασκευή, 20 Ιανουαρίου: Διάλεξη της κας Στέλλας Χρυσουλάκη, Διευθύντριας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής, Πειραιώς και Νήσων με θέμα: «Το αρχαϊκό νεκροταφείο στο Δέλτα Φαλήρου», στο Αμφιθέατρο του Μουσείου Ακρόπολης. Ακολούθησε η κοπή της Πρωτοχρονιάτικης πίτας της Ένωσης στο κτήριο Weiler.

Αριστερά: επίσκεψη των «Φίλων» στην έκθεση του Σ. Μαυρομμάτη. Δεξιά: ξενάγηση των «Φίλων» στη Μυκηναϊκή Ακρόπολη της Μιδέας από την Α. Δημακοπούλου. Φωτ. Κ. Μοσχούρη

Παρασκευή, 3 Φεβρουαρίου: Επίσκεψη στο Κτήριο της οδού Κυδαθηναίων 11 στην Πλάκα (πρώιμης Οθωνικής περιόδου), όπου σήμερα στεγάζεται το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Κύρια ομιλήτρια ήταν η κα Ειρήνη Φατσέα, Καθηγήτρια του ΕΜΠ. Επίσης, εκ μέρους του Κέντρου, ομιλητές ήταν ο Υποδιευθυντής κ. Σταύρος Ανεστίδης και ο κ. Μάρκος Δραγούμης, Προϊστάμενος του Μουσικού Λαογραφικού Αρχείου.

Παρασκευή 17 Φεβρουαρίου: Διάλεξη του Ομότιμου Καθηγητή ΕΜΠ κ. Δημητρίου Καρύδη με θέμα: «Το πρώτο σχέδιο της Αθήνας και τα μνημεία της Ακρόπολης», στο Αμφιθέατρο του Μουσείου Ακρόπολης.

Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ «ΦΙΛΩΝ»

Παρασκευή, 3 Μαρτίου: Επίσκεψη στην Περιοδική έκθεση του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης, με θέμα: «Κυκλαδική Κοινωνία 5000 χρόνια πριν». Ομιλητής ήταν ο Αρχαιολόγος του Μουσείου κ. Γεώργιος Παπαμιχαλάκης. Λόγω μεγάλης προσέλευσης Μελών η επίσκεψη έγινε σε δύο ομάδες, με τον ίδιο ομιλητή.

Πέμπτη, 16 Μαρτίου (εκτός προγράμματος ΕΦΑ): Επίσκεψη στην έκθεση του φωτογράφου κ. Σωκράτη Μαυρομμάτη, ειδικευμένου στην αρχαιολογική φωτογραφία, με θέμα: «Αποσπάσματα - Fragments», στο Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή. Ομιλητής ο ίδιος ο κ. Μαυρομμάτης.

Παρασκευή 24 Μαρτίου: Τακτική Γενική Συνέλευση της Ένωσης. Ακολούθησε η διάλεξη του Καθηγητή κ. Στέλιου Λυδάκη με θέμα: «Χορηγικό μνημείο του Λυσικράτους: Κριτική - Αισθητική ανάλυση - Εικονογραφία - Αντίγραφα και Παραλλαγές», στο Αμφιθέατρο του Μουσείου Ακρόπολης.

Παρασκευή 7 Απριλίου: Εκδρομή στην Μυκηναϊκή Ακρόπολη της Μιδέας, στο Μυκηναϊκό νεκροταφείο Δενδρών και στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου. Ομιλήτρια ήταν η κα Ευαγγελία Παππή, Αρχαιολόγος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδας. Στην Μυκηναϊκή Ακρόπολη της Μιδέας κύριες ομιλήτριες ήταν οι κυρίες Αικατερίνη Δημακοπούλου και Νικολέττα

Βαλάκου, Επίτιμοι Έφοροι Αρχαιοτήτων. Ακολούθησε γεύμα στο Ναύπλιο.

Παρασκευή 21 Απριλίου: Επίσκεψη στην Μονή Καισαριανής και στον παρακείμενο Βοτανικό κήπο της Φιλοδασικής Ένωσης Αθηνών. Στην Μονή, ομιλήτρια ήταν η Αναπληρώτρια Διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών κα Αργυρώ Καραμπερίδη, ενώ η ξενάγηση στον Βοτανικό κήπο έγινε από την Υπεύθυνη κα Σοφία Σταθάτου.

Παρασκευή 5 Μαΐου: Επίσκεψη στο Μνημείο του Θρασύλλου. Ομιλητής ήταν ο κ. Κωνσταντίνος Μπολέτης, Δρ Αρχιτέκτων Αναστηλωτής.

Πέμπτη-Παρασκευή 11-12 Μαΐου: Διήμερη εκδρομή στην Αίγινα. Επισκεφθήκαμε τον αρχαιολογικό χώρο και το Μουσείο Κολώνας, τον Ναό της Αφαίας Αθηνάς, το Μουσείο Καπράλου, την Παλαιοχώρα, την Παχειά Ράχη-Ελλάνιο, την Πέρδικα, κάναμε περιήγηση στην πόλη της Αίγινας κ.ά. Ομιλήτριες ήταν: στην Παλαιοχώρα, τον Ναό της Αφαίας Αθηνάς και την Παχειά Ράχη - Ελλάδανιο, η κα Καλλιόπη Φλώρου, Αρχαιολόγος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής, Πειραιώς και Νήσων, στο Μουσείο Καπράλου η κα Αρετή Πηγιαδίτη, Ιστορικός Τέχνης, ενώ στον αρχαιολογικό χώρο και το Μουσείο της Κολώνας, η κα Άννα Γιαννούλη, Αρχαιολόγος.

Ξενάγηση των στη Μονή Καισαριανής από την Α. Καραμπερίδη (αριστερά) και στο Μνημείο του Θρασύλλου από τον Κ. Μπολέτη (δεξιά).
Φωτ. Ε. Δανέλλη, Κ. Μοσχούρη

Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ «ΦΙΛΩΝ»

Ξεμάχηση των «Φίλων» στην Ακαδημία Πλάτωνος από τον Μ. Παναγιωτόπουλο (αριστερά) και στα αρχαιολογικά κατάλοιπα του Εθνικού Κήπου από τη Ν. Σακκά και Δ. Σούρλα (δεξιά). Φωτ. Κ. Μοσχούρη, Φ. Μαλλοῦκου-Τσιφάνο

Παρασκευή 26 Μαΐου: Επίσκεψη στην Ακαδημία Πλάτωνος και στο παρακείμενο Ψηφιακό Μουσείο του Δήμου Αθηναίων. Ομιλητές ήταν Αρχαιολόγοι της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών Μανώλης Παναγιωτόπουλος και Β. Μπαρδάνη. Στο Ψηφιακό Μουσείο ήταν η κα Κεράτσα και η κα Καρώνη.

Τετάρτη-Κυριακή 7-11 Ιουνίου: Εκδρομή στην Κρήτη (ατμοπλοϊκώς). Επισκεφθήκαμε την πόλη των Χανίων, τον αρχαιολογικό χώρο Απτέρας, την πόλη του Ρεθύμνου, τον αρχαιολογικό χώρο και το Μουσείο της Ελευθέρας και το Αρχαιολογικό Μουσείο του Ηρακλείου. Ομιλητές ήταν, στην πόλη και το Αρχαιολογικό Μουσείο των Χανίων η κα Ευτυχία Πρωτοπαπαδάκη, Αρχαιολόγος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χανίων, στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος» η υπεύθυνη κα Α. Βαρουχάκη, στον αρχαιολογικό χώρο της Απτέρας η κα Βάννα Νινιού, Αρχαιολόγος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χανίων, στο Υστερομινωικό Νεκροταφείο των Αρμένων ο κ. Επαμεινώνδας Καπράνος, Αρχαιολόγος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, στην Μονή Αρκαδίου ο κ. Κωνσταντίνος Γιαπιτσόγλου, Αρχαιολόγος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, στον αρχαιολογικό χώρο και το Μουσείο Ελευθέρας ο Καθηγητής κ. Νικόλαος Σταμπολίδης, Διευθυντής του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης, στην Φορτέτσα και την πόλη του Ρεθύμνου πάλι ο κ. Κ. Γιαπιτσόγλου, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου η κα Νότα Κα-

ραμαλίκη, Αρχαιολόγος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου και στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου η κα Ελένη Τζιράκη, Αρχαιολόγος του Μουσείου. Οι διανυκτερεύσεις έγιναν στο Ρέθυμνο.

Παρασκευή, 22 Σεπτεμβρίου: Επίσκεψη στην Περιοδική Έκθεση του Μουσείου Ακρόπολης «Ένας κόσμος συναισθημάτων: Αρχαία Ελλάδα, 700 π.Χ. - 200 μ.Χ.». Ομιλητές ήταν η κα Λίνα Κοκκίνου και ο κ. Ιωάννης Κουτούλιας, Αρχαιολόγοι-Φροντιστές του Μουσείου. Λόγω μεγάλης προσέλευσης Μελών η επίσκεψη έγινε σε τρεις ομάδες.

Παρασκευή, 29 Σεπτεμβρίου: Εκδρομή στο Άργος. Επισκεφθήκαμε αρχαιολογικούς χώρους της πόλης και το Ηραίο του Άργους. Ομιλήτρια ήταν η κα Ελένη Σαρρή, Αρχαιολόγος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδας. Ακολούθησε γεύμα στην περιοχή.

Παρασκευή, 6 Οκτωβρίου: Επίσκεψη στα αρχαιολογικά κατάλοιπα του Εθνικού Κήπου και του Ζαπτείου. Ομιλητές ήσαν οι Αρχαιολόγοι της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών Νίκη Σακκά και Δημήτριος Σούρλας.

Παρασκευή, 20 Οκτωβρίου: Διάλεξη του Ομότιμου Καθηγητή κ. W.D. Heilmeyer, τ. Διευθυντή της Ελληνορωμαϊκής Συλλογής των Κρατικών Πρωσικών Μουσείων Βερολίνου με θέμα: «Die Musealisierung der Akropolis» (Η Μουσαιοποίηση της Ακρόπολεως),

Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ «ΦΙΛΩΝ»

Διάλεξη του W.D. Heilmeyer (αριστερά) και του Παύλου Καλλιγά (δεξιά) στο Αμφιθέατρο του Μουσείου Ακρόπολης. Φωτ. Κ. Μοσχούρη

στο Αμφιθέατρο του Μουσείου Ακρόπολης. Η διάλεξη δόθηκε στην ελληνική γλώσσα. Ακολούθησε δείπνο προς τιμήν του ομιλητή στο εστιατόριο του Μουσείου.

Τετάρτη, 1 Νοεμβρίου: Εκδρομή στην Ακρόπολη της Τίρυνθας και τον αρχαιολογικό χώρο της Λέρνας. Ομιλητές ήταν: στην Ακρόπολη της Αρχαίας Τίρυνθας η κα Αφροδίτη Παχύγιαννη, Πολιτικός Μηχανικός της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδας και στον αρχαιολογικό χώρο της Αρχαίας Λέρνας η κα Ελένη Σαρρή, Αρχαιολόγος της ίδιας Εφορείας. Ακολούθησε γεύμα στο Ναύπλιο.

Παρασκευή, 24 Νοεμβρίου: Διάλεξη του Καθηγητή κ. Παύλου Καλλιγά, με θέμα: «Ο Πλατωνισμός στην

Αρχαία Αθήνα: συνέχειες και ασυνέχειες μιας φιλοσοφικής παράδοσης», στο Αμφιθέατρο του Μουσείου Ακρόπολης.

Παρασκευή, 1 Δεκεμβρίου: Επίσκεψη στην Οικία Ω, στην Ανασκαφή Dörpfeld και την Οικία Πρόκλου. Ομιλήτρια ήταν η κα Κλειώ Τσόγκα, Αρχαιολόγος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών.

Παρασκευή, 8 Δεκεμβρίου: Διάλεξη με θέμα: «Οι Φιλοσοφικές Σχολές των Αθηνών: τα σωζόμενα υλικά κατάλοιπα». Ομιλήτρια ήταν η κα Κλειώ Τσόγκα, Αρχαιολόγος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών. Η διάλεξη δόθηκε στο Αμφιθέατρο του Μουσείου Ακρόπολης.

Ξεμάχηση των «Φίλων» στην Οικία Ω από την Κ. Τσόγκα (αριστερά) και στην Ακρόπολη της Τίρυνθας από την Α. Παχύγιαννη (δεξιά). Φωτ. Κ. Μοσχούρη

ΟΙ «ΦΙΛΟΙ» ΠΟΥ ΕΦΥΓΑΝ

Παύλος Κοντέλλης

Ο Παύλος Κοντέλλης, πιστός φίλος και χορηγός της Ένωσης Φίλων Ακροπόλεως απεβίωσε το φθινόπωρο του 2017. Τον θυμόμαστε ως ένα επιτυχημένο επιχειρηματία στον Γεωργικό τομέα, όπου αφιέρωσε 60 χρόνια της ζωής του στις προσπάθειες για την βελτίωση τόσο της γεωργίας όσο και της ζωής των αγροτών. Αυτό που τον ξεχώριζε ήταν η ανθρώπινη επαφή, ο ενθουσιασμός του, η αγάπη για την δουλειά του σε συνδυασμό με ένα σπάνιο ταλέντο να διοικεί, που προξενούσε τον σεβασμό όλων. Είχε πάντα ανοιχτό μυαλό σε καινούργιες ιδέες σε ένα πολύ ευρύτερο φάσμα ενδιαφερόντων πέρα από το επάγγελμα του. Βλέποντας την Ακρόπολη από το σπίτι του, θέα που θεωρούσε μεγάλο προνόμιο, ήταν πολύ φυσικό να γίνει Μέλος των Φίλων της Ακρόπολης από την αρχή και να βοηθάει με κάθε τρόπο χρηματοδοτώντας την εκδοτική δραστηριότητα της Ένωσης, είτε για κάποιους αρχαιολογικούς οδηγούς, είτε στη δημιουργία εκπαιδευτικών μουσειοσκευών. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον του ήταν η εκπαίδευση. Ήταν Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Αμερικανικής Γεωργικής Σχολής στη Θεσσαλονίκη για περισσότερο από 40 χρόνια. Δημιούργησε ακόμη μία έδρα και μία υποτροφία για Έλληνες φοιτητές στο καλύτερο διεθνώς γεωργικό Πανεπιστήμιο, το Wageningen, στην Ολλανδία, μία χώρα με μικρή αλλά με πρωτοποριακή γεωργία. Αν και είχε γεννηθεί στην Αθήνα, ήταν πάντοτε περήφανος για τις ρίζες της οικογένειάς του από τον Ασώματο της Μυτιλήνης και είχε μεγάλη εκτίμηση για την αγροτική ζωή και τους ανθρώπους της. Βιώνοντας ο ίδιος την αλλαγή που συντελέστηκε στην αγροτική ζωή από το 1950, συνειδητοποίησε την αξία των παλιών αγροτικών εργαλείων και την σημασία για την ιστορία του τόπου μας. Έτσι άρχισε να συλλέγει παλιά ξύλινα αγροτικά εργαλεία φοβούμενος ότι σύντομα θα χάνονταν. Η συλλογή μέσα στα χρόνια μεγάλωσε και υπήρξε η βάση του βιβλίου «Εργαλεία της παράδοσης» στα Ελληνικά και στα Αγγλικά, για το οποίο βραβεύτηκε ο Παύλος Κοντέλλης από την Ακαδημία Αθηνών. Σήμερα στην Ακρόπολη ένα από τα τρακτέρ του Π.Κ. μεταφέρει τα μεγάλα αρχιτεκτονικά μέλη, κάτι που του δημιουργούσε πάντα μεγάλη χαρά.

Αριάν Κοντέλλη

Μιχάλης Ετζέογλου

Ο Μιχάλης Ετζέογλου, γεννημένος το 1933 στον Πειραιά, σπούδασε στην Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών (ΑΣΟΕΕ). Μετά την αποφοίτησή του εργάστηκε στην οικογενειακή επιχείρηση εμπορίας αλεύρων. Αργότερα συνεργάστηκε με την εταιρεία «ΚΥΛΙΝΔΡΟΜΥΛΟΙ ΚΡΗΤΗΣ». Με το ήθος και την εντιμότητά του είχε κερδίσει την εμπιστοσύνη και την εκτίμηση των ανθρώπων που τον γνώρισαν στους χώρους της δραστηριότητάς του, οι οποίοι δεν έπαψαν να εκφράζουν τον σεβασμό και την αγάπη τους ως τις τελευταίες μέρες της ζωής του. Ο Μιχάλης εργάστηκε με ζήλο στον επιχειρηματικό τομέα, συγχρόνως όμως καλλιεργούσε τα πνευματικά του ενδιαφέροντά. Η αρχαιολογία υπήρξε βασικό στοιχείο των ενδιαφερόντων του, κυρίως από το γεγονός ότι η αδελφή του διετέλεσε στέλεχος της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και επομένως η εγγραφή του στην Ένωση Φίλων Ακροπόλεως ήλθε ως φυσικό επακόλουθο. Ήταν πολύ αγαπητός στην αρχαιολογική κοινότητα, στην οποία είχε ενταχθεί ιδίως τα τελευταία χρόνια. Οι προσωπικές του απόψεις, οι ερωτήσεις, οι απορίες και οι παρατηρήσεις για τα έργα που τον εντυπωσίαζαν έδειχναν την οξύτητα του πνεύματος και τις καλλιτεχνικές του ευαισθησίες. Στις σχέσεις του, επαγγελματικές και φιλικές, ήταν γενναιόδωρος και συναινετικός. Οι κρίσεις του στηρίζονταν στον ορθό λόγο, είχε ιδιαίτερη καλαισθησία και ένα δικό του χιούμορ. Η παρουσία του, οι τρόποι του, η ευγένειά του, η ειλικρίνεια που καθρεφτιζόταν στο πρόσωπο του, απέπνεαν μία αμεσότητα που κέρδιζε τον συνομιλητή του. Έφυγε από κοντά μας στις 8 Ιουλίου του 2017. Σε όσους τον γνώρισαν και τον αγάπησαν η μνήμη του θα μείνει ζωντανή.

Ροδονίκη Ετζέογλου
Κωνσταντίνος Τσάκος

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΦΙΛΩΝ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΟΔΗΓΟΙ

(στα ελληνικά και αγγλικά)

Στο Μουσείο και στα πωλητήρια της Ακρόπολης, σε βιβλιοπωλεία, σε Μουσεία (Μπενάκη, Πόλεως Αθηνών), στο Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας (ΜΙΕΤ), στο Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού (ΙΜΕ) και στα Γραφεία της ΕΦΑ

ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ ΜΑΣ

Στο Μουσείο και στα πωλητήρια της Ακρόπολης, σε βιβλιοπωλεία, σε Μουσεία, στο ΜΙΕΤ, στο ΙΜΕ και στα Γραφεία της ΕΦΑ

ΤΟ «ΑΝΘΕΜΙΟΝ»

Διανέμεται δωρεάν στα μέλη της ΕΦΑ, σε βιβλιοθήκες και σε διάφορους φορείς